

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

А. І. Лугоўскі

**Слоўнік студэнта-філолага
па метадыцы
выкладання беларускай літаратуры:**

Мінск 2005

УДК 81(038):821.161.3(07)

ББК 81.2.–4:83.3.р

Л 834

Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета БДПУ,
Рэкамендавана секцыяй гуманітарных навук
(праякол № 3 ад 17.10.05)

Рэцэнзенты: І. М. Саматыя, кандыдат філалагічных навук, дацэнт
І. М. Слесарава, кандыдат педагагічных навук, дацэнт

Лугоўскі, А.І.

Л 834 Слоўнік студэнта-філолага па методыцы выкладання беларускай літаратуры / А.І. Лугоўскі. – Мінск : БДПУ, 2008. – 127 с.

ISBN 978-985-501-667-1

У слоўнік уваходзяць словы і выразы, якія вызначаюць змест методыкі выкладання беларускай літаратуры. Змешчаны артыкулы-персаналіі пра навукоўцаў, якія ўнеслі значны ўклад у развіццё метадычнай думкі ў Беларусі. Уключаны тэрміны з іншых навук, што актыўна выкарыстоўваюцца ў працэсе выкладання літаратуры.

Адрасуецца студэнтам фкультэта беларускай філалогіі і культуры БДПУ, а таксама філалагічных факультэтаў ВНУ, выкладчыкам, настаўнікам, усім, хто цікавіцца праблемамі выкладання літаратуры.

УДК 81(038):821.161.3(07)

ББК 81.2–4:83.3р

ISBN 978-985-501-667-1

© А. І. Лугоўскі, 2008

© БДПУ, 2008

ПРАДМОВА

З 1 верасня 1998 г. у Рэспубліцы Беларусь пачалася практычная рэалізацыя рэформы агульнаадукацыйнай школы, якая прадугледжвае не толькі змяненне структуры і тэрмінаў навучання, але і абнаўленне зместу адукацыі і ўкараненне сучасных педагагічных тэхналогій.

Неабходнасць навукова-метадычнага забеспячэння адукацыйнага працэсу ў новай рэфармаванай школе, што патрабуе новых падыходаў і да літаратурнай адукацыі.

Змест, мэты і задачы літаратурнай адукацыі, яе выхаваўчае значэнне вызначаецца прыватнай метадыкай, якая займае прамежкавае месца паміж педагагікай і літаратуразнаўствам. Методыку іншы раз спецыялісты называюць школьным, або педагагічным, літаратуразнаўствам. Менавіта яна звяртаецца да пэўных тэарэтычных паняццяў, а таксама да гісторыі літаратуры і яе інтэрпрэтацыі на ўроку.

Прапанаваны слоўнік студэнта-філолага ў Рэспубліцы Беларусь выдаецца ўпершыню. Выданне арыентавана на практычнае выкарыстанне студэнтамі пры вывучэнні курса метадыкі выкладання беларускай літаратуры, а таксама ў час праходжання імі педагагічнай практыкі ў школе.

Аснову слоўніка складаюць артыкулы, прысвечаныя метадычным пытанням. Яны вылучаюцца найбольшай паўнатай і павінны, на думку аўтара, спрыяць паглыбленаму засваенню студэнтамі матэрыялу, вызначанага тыпавай праграмай для ВНУ.

Значнае месца ў слоўніку займаюць агульнаадукацыйныя і агульнапрафесійныя паняцці, без якіх не ўяўляецца магчымым вывучэнне курса метадыкі.

У артыкулах, прысвечаных персаналіям, даюцца біяграфічныя звесткі пра навукоўцаў, педагогаў і пісьменнікаў, якія ўнеслі важкі ўклад у развіццё метадычнай думкі ў Беларусі, акрэсліваецца асноўны напрамак іх навукова-педагагічнай дзейнасці, называюцца найбольш значныя публікацыі.

Артыкулы слоўніка размешчаны ў алфавітным парадку. Паняцці, якія абазначаюцца двума і больш словамі запісаны такім чынам, каб на першым месцы стаяла ключавое слова (напр: Слоўнае маляванне. Друк школьны).

У слоўніку выкарыстоўваюцца звычайныя (традыцыйныя) для такога выдання скарачэнні.

Пры адборы матэрыялу да слоўніка аўтар-складальнік арыентаваўся на нарматыўныя дакументы, якія вызначаюць змест адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь, на найбольш аўтарытэтныя літаратурныя крыніцы даведачнага характару, на ўласны вопыт працы ў якасці настаўніка беларускай мовы і літаратуры ў сярэдняй

школе і выкладчыка методыкі ў Беларускаім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка.

Прынятыя скарачэнні

вобл. – вобласць
г. – год
гг. – гады
грэч. – грэчаскі
і г. д. – і гэтак далей
і інш. – і іншыя
лац. – лацінскі
ням. – нямецкі
польск. – польскі
р-н – раён
руск. – рускі
с. лац. – старажытналацінскі
ст. – стагоддзе
стст. – стагоддзі
фр. – французскі
які-н. – які-небудзь

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

АБАГУЛЬНЕННЕ – адзін з працэсаў пазнання, які заключаецца ў разумовым выдзяленні і аб’яднанні агульных істотных рыс прадметаў і з’яў рэчаіснасці. Абагульненне цесна звязана з іншымі працэсамі пазнання – *аналізам, сінтэзам, абстракцыяй, параўнаннем*.

АБСТРАГАВАННЕ (лац. *obstrahere* – адцягваць) – вылучэнне ў думках асноўных, заканамерных прыкмет і ўласцівасцей якога-н. прадмета або з’явы.

АБСТРАКЦЫЯ (лац. *abstractio*) – адцягненне, аддаленне) – адцягненае паняцце, тэарэтычнае, навуковае абагульненне.

АГЛЯДАВАЯ ТЭМА. У старшых класах агульнаадукацыйнай школы, акрамя манаграфічных, вывучаюцца аглядавыя тэмы, прысвечаныя аналізу развіцця беларускай літаратуры на пэўным гістарычным этапе (“Літаратура другой паловы XVI–XVII ст.”, “Беларуская літаратура першай трэці XX ст.”). Увядзенне ў школьныя праграмы аглядавых тэм абумоўлена тым, што ў старшых класах літаратура вывучаецца на гістарычнай аснове. Выкладаючы аглядавыя тэмы, настаўнік асвятляе асноўныя літаратурныя напрамкі канкрэтнай эпохі, дае сціслую характарыстыку лепшых твораў гэтага перыяду.

Аглядавая тэма, як правіла, папярэднічае вывучэнню манаграфічных тэм і з’яўляецца звязуючым звяном у сістэме літаратурнай адукацыі, аб’ядноўвае агульнай ідэяй творчасць розных пісьменнікаў, якія вывучаюцца манаграфічна. Дзякуючы аглядавым тэмам вучні старшых класаў усведамляюць сутнасць літаратуры як жывога арганізма, які не стаіць на месцы, а развіваецца. Прынцыповай адметнасцю аглядавых тэм з’яўляецца тое, што пры іх вывучэнні за параўнальна кароткі прамежак часу (1–2 гадзіны) ахопліваецца значны літаратурны матэрыял.

За апошнія дзесяцігоддзі ў школьнай практыцы выпрацаваўся парадак, у якім звычайна раскрываецца аглядавая тэма: характарыстыка асноўных гістарычных і грамадска-палітычных падзей эпохі, адлюстраванне гэтага часу ў мастацтве (жывавпіс, музыка, тэатр, архітэктура), аналіз літаратурнага жыцця ў гэты перыяд, ацэнка (агляд) творчасці найбольш значных пісьменнікаў.

Паспяховаму вывучэнню аглядавых тэм спрыяе зварот да міжпрадметных сувязей, асабліва калі настаўнік выкарыстоўвае веды, набытыя вучнямі на ўроках гісторыі і сусветнай мастацкай культуры.

Асноўным метадам працы над аглядавымі тэмамі з’яўляецца лекцыя настаўніка ў спалучэнні з эўрыстычнай гутаркай. У лекцыю мэтазгодна таксама ўключыць паведамленні вучняў, мастацкае расказванне, выразнае чытанне твораў або ўрыўкаў з іх. Асаблівае значэнне пры вывучэнні аглядавых тэм надаецца працы з падручнікам.

АГУЛЬНАЯ СЯРЭДНЯЯ АДУКАЦЫЯ – адукацыя, якая ажыццяўляецца сістэмай узаемназвязаных адукацыйных праграм і дзяржаўных стандартаў, якія вызначаюць узровень, змест і якасць дашкольнай, пачатковай базавай і поўнай агульнай 12-гадовай адукацыі. Сістэма агульнай сярэдняй адукацыі ўключае ў сябе 3 ступені: I–IV класы, V–X класы, XI–XII класы.

АДАМОВІЧ Галіна Яўгенаўна [21. 05. 1955, в. Вяззе Асіповіцкага р-на Магілёўскай вобл.], літаратуразнавец, педагог. Кандыдат філалагічных навук (1983), Дацэнт (1999).

Пасля заканчэння СШ № г. Магілёва (1972) паступіла на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, які скончыла ў 1972 г. Вучылася ў аспірантуры (1977–1980). Працавала ў выдавецтве “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя імя П. Броўкі” (1980–1986). З 1986 г. працуе ў Мінскім дзяржаўным педагогічным інстытуце імя М. Горкага (з 1993 г. БДПУ імя М. Танка): старшы выкладчык кафедры рускай і замежнай літаратуры (1986–1990), з 1990 г. дацэнт кафедры беларускай літаратуры, з 2004 г. загадчык гэтай кафедры.

Г. Я. Адамовіч – аўтар звыш 100 навуковых прац па сусветнай і беларускай літаратуры па праблемах узаемасувязей. Найбольш значныя з іх: “Літаратура і культура: праблемы аналізу і сінтэзы” (1993), “З крыніц сусветнай літаратуры” (1998), “Літаратура – кантэкст – тэзаўрус” (2003). Падрыхтавала раздзелы калектыўнай манаграфіі “Беларуская савецкая літаратура за мяжой” (1988), кнігі “Великие писатели XX века” (2002).

Г. Я. Адамовіч даследуе таксама пытанні метадыкі выкладання беларускай літаратуры ў сусветным кантэксце, часта выступае з артыкуламі ў часопісе “Роднае слова”, з’яўляецца адным з аўтараў праграмы па беларускай літаратуры для V–XI класаў (пазлыбленае вывучанне), падручніка “Беларуская літаратура: XI клас” (1999, 2001), дапаможніка для настаўнікаў “Беларуская літаратура ў 11 класе” (2001).

АДАПТАВАНЫ ТЭКСТ – аблегчаны тэкст літаратурна-мастацкіх і іншых твораў, адрасаваны, як правіла, дзецям малодшага школьнага ўзросту.

АДАПТАЦЫЯ (лац. adaptatio – прыстасаванне) – здольнасць арганізма прыстасоўвацца да розных умоў знешняга асяроддзя.

АДАПТАЦЫЯ ВУЧЭБНАЯ – прыстасаванасць да ўмоў навучання ў адукацыйных установах сярэдняй або вышэйшай прафесійнай адукацыі.

АДАПТАЦЫЯ ДА ШКОЛЫ – перабудова пазнаваўчай, матывацыйнай і эмацыянальна-валявой сфераў дзіцяці пры пераходзе да сістэматычнага арганізаванага школьнага навучання.

АДАПТЫЎНАЯ ШКОЛА – новая мадэль шматузроўневай і шматпрофільнай агульнаадукацыйнай школы з наяўнасцю разнастайных класаў і адукацыйных паслуг. Адаптыўная школа з’яўляецца даступнай для кожнага дзіцяці, незалежна ад яго індывідуальных і псіхалагічных асаблівасцей, здольнасцей і схільнасцей.

АДЗІНЫ МОЎНЫ РЭЖЫМ установы, якая забяспечвае атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі (рус. режим ад фр. régime), – сукупнасць патрабаванняў, якія прад’яўляюцца да вуснай і пісьмовай мовы вучняў. Ён зацвярджаецца загадам Міністра адукацыі Рэспублікі Беларусь. Паводле Адзінага моўнага рэжыму галоўнымі мэтамі навучання мовам у школе з’яўляюцца практычная (камунікатыўная), адукацыйная, выхаваўчая. Адзіны моўны рэжым “прадугледжвае арганізаваную сістэму работы ўсяго калектыву па выхаванні моўнай культуры вучняў”. Вядучая роля ў стварэнні ўмоў для авалодання школьнікамі вуснага і пісьмовага маўлення, трызальмі арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі навыкамі належыць настаўнікам пачатковых класаў, беларускай і рускай моў. Разам з тым беларуская і руская мовы ў агульнаадукацыйнай школе з’яўляюцца не толькі прадметамі вывучэння, але і сродкамі навучання асновам іншых навук. Па гэтай прычыне задача выхоўваць моўную культуру вучняў стаіць перад кожным членам педагагічнага калектыву школы.

Адзіны моўны рэжым вызначае патрабаванні да маўлення вучняў, прапануе рэкамендацыі да работы педагагічнага калектыву па ажыццяўленні гэтых патрабаванняў.

АДКРЫТЫ ЁРОК – ўрок, на якім прысутнічаюць іншыя настаўнікі і запрашаныя асобы. Адкрыты ўрок праводзіцца высокакваліфікаванымі настаўнікамі па цяжкіх або слаба распрацаваных у методыцы раздзелах вучэбнай праграмы з мэтай паказу і распаўсюджвання найбольш эфектыўных прыёмаў вучэбнай, выхаваўчай і ідэалагічнай працы. Такія ўрокі спрыяюць укараненню дасягненняў педагагічнай навукі ў практыку, распаўсюджванню перадавога педагагічнага вопыту, павышэнню кваліфікацыі настаўнікаў.

АДУКАЦЫЯ (лац. educatio) – працэс, вынік і сістэма набыцця сістэматызаваных ведаў, уменняў і навыкаў у навучальных установах або шляхам самастойнай працы (самаадукацыя).

Адукацыя як вынік – асваенне чалавекам ва ўмовах адукацыйнай установы або праз самаадукацыю сістэмы ведаў, уменняў і навыкаў, вопыту пазнавальнай і практычнай дзейнасці, вартасных арыентацый і адносін.

Адукацыя як вынік – характарыстыка дасягнутага ўзроўню ў асваенні ведаў, уменняў і навыкаў, вопыту дзейнасці і адносін.

Адукацыя як сістэма – сукупнасць пераемных адукацыйных праграм і дзяржаўных адукацыйных стандартаў, сетка адукацыйных стандартаў, якія іх рэалізуюць, органаў кіравання адукацыяй.

“АДУКАЦЫЯ І ВЫХАВАННЕ” – штомесячны навукова-тэарэтычны і інфармацыйна-метадычны часопіс. Выдаецца ў Мінску на беларускай і рускай мовах са студзеня 1992 г. Асноўная тэматыка часопіса: замежныя і айчынныя дасягненні ў галіне педагогікі, псіхалогіі, філасофіі, гісторыі, сацыялогіі і эканомікі адукацыі; праекты вучэбных планаў і праграм, перадавы вопыт навучання.

АЗБУКА (ад назваў першых славянскіх літар “аз” і “букі”). 1. Сукупнасць літар, прынятых у тым ці іншым пісьме і размешчаных у пэўным парадку (гл. *Алфавіт*). 2. Пачатковы дапаможнік, па якім вучацца чытаць і пісаць (гл. *Буквар*). 3. Сістэма ўмоўных знакаў: у музыцы – нотная азбука, у тэлеграфіі – тэлеграфная азбука.

АКАДЭМІЧНАЕ (лац. academicus) **ВЫДАННЕ** – тып навуковага выдання твораў пісьменніка. Яно рыхтуецца Інстытутам літаратуры імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі Навук Рэспублікі Беларусь. Тэкст пісьменніка вярстаецца па ўсіх даступных крыніцах: рукапісах, аўтарскіх карэктурах, аўтарызаваных друкаваных выданнях. Следам за асноўным тэкстам твораў праводзіцца па магчымасці поўны звод іншых варыянтаў. Важную частку акадэмічнага выдання складае навуковы каментарый, які абагульняе вынікі даследавання тэкстаў. Іншыя элементы навукова-даведачнага апарата (указалькі і да т.п.) забяспечваюць зручнае карыстанне выданнем для навуковай працы. *Акадэмічнае выданне твораў Янкі Купалы.*

АКАДЭМІЯ (лац. academia, ад грэч. Akademeia) – 1) вышэйшая навуковая або мастацкая ўстанова; 2) назва некаторых вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльных галінах навукі.

АКСЕЛЕРАТ (ад лац. acceleratio – паскарэнне) – падлетак, фізіялагічнае развіццё якога апярэджвае нармальныя тэмпы і абганяе ўзровень псіхічнай, інтэлектуальнай і сацыяльнай сталасці.

АКСІЯЛОГІЯ (ад грэч. aksios – каштоўны + логія) – філасофскае вучэнне аб матэрыяльных, культурных, духоўных, маральных і псіхалагічных каштоўнасцях асобы.

АКТЫВІЗАЦЫЯ ВУЧЭБнай ДЗЕЙНАСЦІ – сукупнасць мер, якія прымяняюцца з мэтай інтэнсіфікацыі і павышэння эфектыўнасці вучэбнай дзейнасці.

АЛФАВИТ (грэч. alphabetos, ад alpha і beta – назвы першых дзвюх літар грэчаскага алфавіта) – сукупнасць літар той ці іншай сістэмы пісьма, размешчаных у пэўным парадку.

Колькасць літар розных алфавітаў залежыць ад гукавога складу той ці іншай мовы: напр., арабскі алфавіт – 28, армянскі – 39, грэчаскі – 24, італьянскі – 21, класічны лацінскі – 23, польскі – 32, рускі – 33. Сучасны беларускі алфавіт складаецца з 32 літар. Спецыяльны знак апостраф (‘) літарай не з’яўляецца.

АЛЬТЭРНАТЫВА (фр. alternative – адзін з двух) – неабходнасць або дапушчальнасць выбару аднаго з двух або некалькіх магчымых рашэнняў, прапанаваных варыянтаў дзеянняў і г.д.; адзін з магчымых варыянтаў педагагічнага (метадычнага) рашэння, параўнальны з іншым варыянтам з мэтай выбару лепшага спосабу дзеяння.

АЛЬТЭРНАТЫЎНАЕ НАВУЧАННЕ – прымяненне новых тэхналогій навучання, якія спрыяюць інтэнсіфікацыі адукацыйнага працэсу, мабілізацыі патэнцыяльных рэсурсаў асобы і ўзмацняюць дыдактычную значнасць тых спосабаў і формаў навучання, якія маюць гістарычна ўстойлівыя традыцыі і магчымасці.

АНАЛІЗ (гр. analysis – раскладанне) – навуковае даследаванне шляхам расчлянэння цэлага на часткі. *Аналіз мастацкага твора.*

АНАЛІЗ УРОКА – адзін з відаў метадычнай працы ў школе, у аснове якой ляжыць разбор і ацэнка прадзеяных заняткаў. Для аналізу ўрока няма універсальнай схемы, бо ўрокі па розных прадметах і на розных ступенях навучання вельмі разнастайныя. Пры аналізе ўрока мовы і літаратуры звычайна разбіраюцца наступныя пытанні: арганізацыйная асаблівасць урока; агульнаадукацыйнае значэнне ўрока; выхаваўчае значэнне ўрока; развіццё пазнавальных здольнасцей вучняў на ўроку; сувязь праграмнага матэрыялу з іх жыццёвым вопытам; месца дадзенага ўрока ў сістэме ўрокаў па тэме; змест і структура ўрока; выкарыстанне метадаў і прыёмаў навучання на ўроку; рэалізацыя агульнадыдактычных прынцыпаў свядомасці, трываласці, сістэмнасці, даступнасці; адпаведнасць матэрыялу навішым дасягненням літаратуразнаўчай навукі; абсталяванне ўрока нагляднымі дапаможнікамі і тэхнічнымі сродкамі навучання; развіццё разумовай актыўнасці і цікавасці школьнікаў да прадмета; улік і ацэнка ведаў вучняў; дзейнасць вучняў на ўроку, ступень іх актыўнасці, ступень цяжкасці і памер дамашняга задання; праяўленне творчай індывідуальнасці і такт настаўніка.

Мэта аналізу ўрока – аказанне метадычнай дапамогі настаўніку і кантроль за яго працай. Аналіз урока звычайна праводзіцца намеснікам дырэктара па вучэбнай працы, дырэктарам школы і метадыстам раённага аддзела адукацыі.

Пры аналізе ўрока ўлічваюцца асабістыя якасці настаўніка, яго ўзрост, характар і вопыт працы. Заўвагі і прапановы выказваюцца ў добразычлівай форме, абавязкова адзначаецца ўсё станоўчае на ўроку.

У педкаледжах і педуніверсітэтах аналіз урока выкарыстоўваецца як сродак падрыхтоўкі студэнтаў да педагогічнай дзейнасці.

Аналіз урока прымяняецца таксама для навуковых даследаванняў.

АНАЛІЗ ЯК ЭТАП ВЫВУЧЭННЯ ТВОРА. Аналіз – найбольш адказны і складаны этап работы над творам.

Прынцыпы аналізу:

- навуковасць;
- адзінства зместу і формы;
- улік узроставых асаблівасцей;
- адзінства эмацыянальнага і рацыянальнага;
- адзінства навуковай логікі і творчага натхнення;
- выхаваўчы і развіваючы аналіз;
- праблемнасць.

Аналіз можна разглядаць з розных пунктаў погляду.

1. Аналіз мае змястоўны бок (настаўнік выбірае пэўную канцэпцыю ў тлумачэнні твора, вызначае характар маральна-эстэтычных праблем, якія будуць пастаўлены перад класам, і кола літаратурных ведаў, якія неабходна засвоіць у сувязі з вывучэннем гэтага твора).

2. Аналіз мае сваю структуру: працягласць у часе, дзяленне на асноўныя вузлы, злучэнне гэтых вузлоў (настаўнік думае, як падзяліць матэрыял на часткі, згрупаваць яго, размеркаваць па ўроках).

3. Аналіз выступае ў сваёй вучэбнай функцыі як працэс, які ўключае ў сябе разнастайную дзейнасць вучняў і стымулюе іх літаратурнае развіццё (настаўнік шукае магчымасці разнастайных форм і прыёмаў аналізу, каб прыцягнуць дзяцей да актыўнай самастойнай працы і забяспечыць іх пазнавальную і творчую актыўнасць).

Першы, змястоўны слой аналізу – пранікненне ў рэчаіснасць, адлюстраваную ў творы.

Потым за падзеямі і героямі кнігі школьнікі вучацца бачыць аўтара і разумець, што паказаныя ў творы бакі рэчаіснасці не ідэнтычныя жыццёвым фактам, а пераасэнсаваны мастаком у святле яго маральна-эстэтычнага ідэалу. Гэта другі – больш глыбокі слой.

Нарэшце, аналіз дапамагае вучням убачыць, як адлюстраваны жыццёвы матэрыял арганізуецца ў творы, як гэты твор ствараецца, г.зн. яны вучацца разумець твор як мастацтва слова і літаратуру як працэс, у якім жывуць і

мяняюцца формы, жанры, стылі і г.д.

Класіфікацыя тыпаў аналізу

У залежнасці ад таго, якія кампаненты мастацкага твора разглядаюцца, можна гаварыць пра аналіз кампазіцыі, вобразаў герояў, сюжэтна-падзейнай лініі, мастацкай праблематыкі твораў, яго ідэйна-тэматычнага плану.

Можа быць іншае абгрунтаванне класіфікацыі – адрозненне аналізу ў залежнасці ад характару адносін да тэксту: разбіраецца ён падрабязна ці сцісла, выбарачна ці поўнаасцю і г.д. У гэтым выпадку выдзяляюцца наступныя віды.

Аглядавы аналіз. Гутарка можа ісці пра твор увогуле або пра асобныя яго часткі, ці сістэму вобразаў, але выбранае кола пытанняў разглядаецца ў агульных рысах і без асаблівай увагі на дэталі.

Да такога аналізу настаўнік звяртаецца пры вывучэнні аглядавых тэм у старшых класах, на ўводных уроках да манаграфічнай тэмы і на ўроках пазакласнага чытання.

Аналіз выбарачна-накіраваны. У гэтым выпадку твор (ці яго раздзел, ці эпізод, ці вобраз героя) асвятляецца з пункту погляду нейкіх асобных "лучевых" (М. Рыбнікава) пытанняў.

Аналіз падрабязны (тэкстуальны), гэта значыць падрабязны разбор раздзела, эпізода, вобраза ці любога другога элемента мастацкай структуры. Зразумела, і пры падрабязным разборы аналізуецца не ўсё, тут яшчэ раз дзейнічае выбарачнасць, аднак тэкстуальны аналіз прадугледжвае ўважлівы разгляд тэксту на розных узроўнях.

У старшых класах да падрабязнага аналізу настаўнік найчасцей звяртаецца пры вывучэнні лірычных твораў і твораў малой эпічнай формы, калі з'яўляецца магчымасць прыгледзецца да кожнага эпітэта, метафары, мастацкай дэталі.

Аналіз "скрыты". Гэта нетрадыцыйны аналіз, пры ім пранікненне ў тэкст адбываецца праз стварэнне да яго малюнкаў або ілюстрацый (іншы раз вусных), складанне кадрапланаў і кінасцэнарыяў, супастаўленне варыянтаў.

Часцей за ўсё назіраецца змешаны, **"свабодна-накіраваны"**, аналіз, у працэсе якога настаўнік чаргуе прадуманую "стаюнінскую" паслядоўнасць аналітычных пытанняў з момантамі накіраванай гутаркі і вольным абменам думак, дыскусіямі. У жывым навучальным працэсе гэтыя падыходы спалучаюцца і пераплятаюцца ў розных камбінацыях.

АНАЛОГІЯ (грэч. analogia) – падабенства прадметаў, з'яў па якіх-н. прыкметах. Вывад, зроблены аб уласцівасцях аднаго прадмета на падставе падабенства з іншымі прадметамі, з'явамі называецца разумовым заключэннем па аналогіі. Аналогія – адзін з агульнанавуковых метадаў эмпірычнага і тэарэтычнага даследавання.

Аналогія можа прымяняцца ў працэсе вывучэння літаратуры, асабліва пры

параўнанні тэарэтычных пытанняў і літаратурных з’яў. Аднак да яе трэба ставіцца асцярожна, бо гэты метада без грунтоўных доказаў можа навесці на няправільны шлях. Пры вывучэнні гісторыі літаратуры, напрыклад, вучні часта разглядаюць прычыны знешне падобных з’яў розных эпох як аналагічныя, але не выяўляюць да канца іх сутнасці, абумоўленай часам.

АНАТАЦЫЯ (лац. annotatio – заўвага) – кароткая фармулёўка асноўнага зместу крыніцы ў некалькіх сказах. Задача настаўніка літаратуры – навучыць школьнікаў рабіць анатацыю мастацкіх твораў, крытычных артыкулаў, дакладаў, рэфератаў.

АНКЕТА (фр. enquête) – пералік спецыяльна падрыхтаваных пытанняў для самастойнага запаўнення. Відамі анкет з’яўляюцца: паштовая, раздатачная, экспрэсная (што хутка запаўняецца), апытальны ліст (не больш за 10 пытанняў).

АНКЕТАВАННЕ – від апытання, заснаваны на апасродкаваным узаемадзеянні таго, хто праводзіць апытанне, і таго, каго апытваюць. Пры гэтым апошні самастойна запаўняе бланк з пералікам пытанняў (анкеты). Да анкетавання настаўнік звяртаецца пры вывучэнні начытанасці вучняў, пры выяўленні першаснага ўспрымання твора школьнікамі і інш.

АНКЕТНЫ МЕТАД – пісьмовае (або гуснае) апытанне значнай колькасці асоб па пэўнай схеме (анкеце ці апытальным лісце) з мэтай сабраць масавы матэрыял, які пасля статыстычна апрацоўваецца для вырашэння некаторых псіхалага-педагагічных і метадычных задач.

АПАВЯДАННЕ як жанр лікавага сачынення мае на мэце паслядоўную падачу падзей. У сачыненні апавядання выдзяляюцца 3 часткі: завязка, кульмінацыя і развязка. Задача настаўніка – навучыць простым відам апавядання, у аснове якіх ляжыць выпадок, які адбыўся з яго аўтарам. Паступова праца над сачыненнем-апавяданнем ускладняецца: у ім усё большае месца займае выдумка, творчы пачатак. Методыка навучання сачыненню апавядальнага характару патрабуе строгай рэалізацыі прынцыпу паслядоўнасці.

Прадметам школьных сачыненняў-апавяданняў у далейшым можа быць:

- 1) эпізод, вядомы ўсяму класу;
- 2) здарэнне, якое вучань назіраў або пра яго ён чуў;
- 3) поўнасьцю выдуманая гісторыя, але якая абапіраецца на вопыт і веды вучняў.

Існуюць розныя метадычныя шляхі і прыёмы працы над апавяданнем:

- 1) праца над апавяданнем пачынаецца пасля вывучэння адпаведнай тэмы па літаратуры;
- 2) падрыхтоўчым этапам над сачыненнем-апавяданнем з’яўляецца праца з сюжэтнымі малюнкамі;
- 3) пераход ад пераказу да апавядання на аналітычную тэму.

На пачатковым этапе навучання сачыненню ў жанры апавядання неабходна выкарыстоўваць узор з мастацкай літаратуры.

АПЕРЦЭПЦЫЯ (ад лац. ad – да + percipio – разуменне, пазнанне) – залежнасць успрыняцця ад запasu раней набытых ведаў, папярдняга вопыту канкрэтнай асобы, ад яе перакананняў і светапогляду. Аперцэпцыя ў методыцы выкладання літаратуры – устанаўленне сувязей новых ведаў са старымі ў працэсе вывучэння тэорыі літаратуры, літаратурнага працэсу, аналізу мастацкіх твораў.

АПСАННЕ як жанр школьнага сачынення. Вядомы 2 віды апісанняў – *навуковае*, або *дзелавое*, у якім даецца пералік галоўных прымет прадмета і паняцце пра яго ўласцівасці, і *мастацкае*, у якім пераважаюць суб'ектыўнасць адлюстравання, вобразы, уражанне, лірычны элемент.

Праца над апісаннем развівае назіральнасць вучняў. Дзеці вучацца бачыць у прадмеце характэрнае, асаблівае. Усё гэта станоўча ўплывае на іх мову. Навучанне апісанню дазваляе папярэдзіць памылкі, якія заключаюцца ў падмене аднаго жанра сачынення другім, і павышае якасць вучнёўскіх апавяданняў, у якіх пэўнае месца займае апісанне асобных прадметаў, жывёл, памяшкання (інтэр'еру), прыроды, знешнасці чалавека, дзеянняў, мясцовасці.

Апісанні могуць выконвацца па памяці, на аснове спецыяльных назіранняў, па карціне, па ўяўленні і на матэрыяле літаратурных твораў.

АПРАБАЦЫЯ (лац. approbatio – прызнанне, пацвярджэнне) – праверка на практыцы ў рэальных умовах тэарэтычна пабудаваных метадаў, разлікаў, мадэлей педагогічных працэсаў.

АПЫТАННЕ – асноўны від праверкі і ўліку ведаў вучняў, ажыццяўляецца ў форме пытанняў і адказаў.

Па форме апытання бывае найчасцей вуснае і радзей пісьмовае.

Плануючы апытання, настаўнік улічвае тры аспекты, якія яно ў сябе ўключае: зместавыя (што апытваецца), матывацыйны (для чаго апытваецца), метадычны (як апытваецца).

Зместам апытання з'яўляюцца як веды, так і ўменні вучняў. Апытання па літаратуры – дзейсны сродак развіцця мовы школьнікаў і іх мыслення.

Апытання праводзіцца з мэтай кантролю, замацавання і абагульнення вывучанага матэрыялу, падрыхтоўкі да ўспрымання новых ведаў, актывізацыі ўсяго навучальнага працэсу. Яно выконвае функцыю самакантролю працы настаўніка. Праз апытання выяўляецца эфектыўнасць выбранай педагогам методыкі.

Для праверкі ведаў і ўменняў вучняў шляхам апытання настаўнік распрацоўвае сістэму асноўных і дадатковых пытанняў. У школьнай практыцы

тэрмін "апытанне" традыцыйна суадносяць з першай часткай урока, скіраванай на выяўленне ведаў, атрыманых вучнямі на папярэднім уроку і пры выкананні дамашняга задання.

Метадысты вылучаюць тры віды апытання: *індывідуальнае, франтальнае, камбінаванае*.

Індывідуальнае апытанне прадугледжвае разгорнуты, лагічна матываваны, доказы адказ вучня на падрыхтаванае спецыяльна для яго пытанне. Такі від праверкі ведаў развівае культуру маналагічнай мовы і спрыяе выяўленню глыбіні разумення вучнямі вивучанага матэрыялу. Разнавіднасцю індывідуальнага апытання могуць быць выразнае чытанне, вусны пераказ, паведамленне пра жыццё і творчасць пісьменніка, характарыстыка літаратурнага працэсу пэўнага часу і інш.

Пры франтальным апытанні, якое звычайна ахоплівае амаль увесь клас, на пытанне настаўніка могуць адказаць некалькі вучняў, дапаўняючы і ўдакладняючы адзін аднаго. У гэтым выпадку адказы школьнікаў больш лаканічныя і не такія грунтоўныя і глыбокія, як пры індывідуальным апытанні.

Вартасць франтальнага апытання ў тым, што яно ўключае ў актыўную працу вялікую колькасць вучняў і дае магчымасць праверыць якасць падрыхтоўкі ўсяго класа.

Пад камбінаваным апытаннем трэба разумець спалучэнне індывідуальнага і франтальнага яго відаў, а таксама вуснай і пісьмовай формаў.

У сучаснай метадыцы гэты від апытання шырокае выкарыстанне набывае тэсціраванне.

Адметнасць урока літаратуры ў тым, што апытанне можа не вылучацца як асобны этап, а арганічна ўваходзіць у вивучэнне новага. Прыярытэтны прынцып развіццёвага навучання прадугледжвае спалучэнне рэпрадуктыўнай і пошукавай працы школьнікаў. Усякая дзейнасць вучня на ўроку ўлічваецца і фіксуецца, г.зн. апытанне праходзіць праз увесь урок. У апошні час у школе атрымаў распаўсюджанне так званы пастаянны кантроль за паспяховасцю вучняў – маніторынг.

АРГУМЕНТ (лац. *argumentum* – довад) – той элемент доказу, які ў значнай ступені вызначае яго надзейнасць; лагічны довад, што служыць асноваю доказу. Аргументаванасць выказвання – найпершая ўмова правядзення літаратурнага дыспуту ў школе.

АРТЫКУЛ (лац. *articulus* – раздзел) як жанр школьнага сачынення. Артыкул звычайна прысвячаецца разгляду пэўнага пытання, адлюстраванага ў канкрэтным творы або творчасці якога-н. аўтара. Мэтаю артыкула з'яўляецца распрацоўка пытанняў, якія маюць вялікае прынцыповае значэнне. Калі ў нататцы

факт складае аснову зместу, то ў артыкуле ён выкарыстоўваецца ў якасці ілюстратыўнага матэрыялу.

Навучанне працы над артыкулам можа быць пачата з калектыўнага аналізу газетнага артыкула па плану:

1. Тэма артыкула.
2. Асноўныя палажэнні артыкула.
3. Факты, выкарыстаныя аўтарам для доказаў сваіх думак.
4. Пераканаўчасць прыведзеных фактаў.
5. Вывады, зробленыя аўтарам, іх абгрунтаванасць.

У падрыхтоўцы вучняў да напісання артыкула на літаратурную тэму важнае значэнне мае праца пад кіраўніцтвам настаўніка над літаратуразнаўчымі артыкуламі, у якіх узнікаюцца важныя навуковыя праблемы, даецца глыбокі аналіз літаратурна-мастацкіх з'яў, робяцца значныя абагульненні і вывады.

АРТЭФАКТ (лац. art – штучна + faktus – зроблены) – эксперыментальны вынік, які ўзнікае ў сувязі з адхіленнем у правядзенні эксперымента або па прычыне дэфектаў у методыцы даследавання.

АСПЕКТ (лац. aspectus – погляд) – пункт погляду, у адпаведнасці з якім разглядаецца якая-н. з'ява, паняцце, перспектыва.

АЎДЫРАВАННЕ (лац. audire – чуць) – праслухоўванне агучаных тэкстаў для трэніроўкі іх успрымання і разумення на слых.

АЎТАМАТЫЗАВАНАЯ НАВУЧАЛЬНАЯ СІСТЭМА (АНС) – сістэма, якая ўяўляе сабою комплекс тэхнічнага, вучэбна-метадычнага, лінгвістычнага, праграмнага і арганізацыйнага забеспячэння на камп'ютэрнай аснове, прызначаная для індывідуалізацыі навучання. Функцыі АНС: а) выяўленне зыходнага ўзроўню ведаў, уменняў навучэнцаў, іх індывідуальных здольнасцей; б) падрыхтоўка вучэбных матэрыялаў (тэкстаў, вучэбных і кантрольных заданняў; в) рэгістрацыя і сістэматычны аналіз паказчыкаў працэсу засваення матэрыялу кожным навучэнцам і групаю ў цэлым (характар і час выканання асобных заданняў, агульны час працы, колькасць памылак і інш.).

АЎТАРСКАЯ ШКОЛА – установа адукацыі, якая працуе па ўласнай арыгінальнай праграме, адрознай ад праграм масавай школы. Тэрмін узнік у 80-я гады XX ст. Вядомы аўтарскія школы Я. А. Каменскага, С. Фрэнэ, В. А. Сухамлінскага.

БАЗАВЫ СЛОЎНІКАВЫ ЗАПАС – сукупнасць слоў і словазлучэнняў мовы, якая складае перадумову актыўнага авалодання вуснай і пісьмовай мовай.

БАЗАВАЯ АГУЛЬНАКУЛЬТУРНАЯ АДУКАВАНАСЦЬ – авалоданне асновамі фундаментальных навук пра чалавека, прыроду і грамадства, а таксама асновамі мастацкай культуры і элементамі яе мовы.

БАР’ЕР ЗНОСІН – псіхалагічныя цяжкасці, якія ўзнікаюць у працэсе зносін. Бар’ер зносін з’яўляецца прычынаю канфліктаў і стварае перашкоды для ўзаемаразумення і ўзаемадзеяння.

БЕЗБУКВАРНЫ МЕТАД навучання грамаце. Прымяняўся ў школах Еўропы ў пачатку XX ст. Прыхільнікі безбукварнага метада імкнуліся навучыць дзяцей грамаце без буквара, па любой даступнай ім кнізе. Пры безбукварным метадае навучання часам прымянялася схема: маляванне → пісьмо → чытанне.

БЕЛАКОЗ Аляксандр Мікалаевіч [нар. 11.09.1928 г., в. Ляткі Мастоўскага р-на Гродзенскай вобл.], беларускі педагог, метадыст, краязнавец, музеезнавец. Заслужаны работнік культуры Беларусі.

Скончыў сямігадовую школу ў в. Гудзевічы Мастоўскага р-на (1944). У Ваўкавыскай школе атрымаў сярэднюю адукацыю (1947). Працаваў настаўнікам у школах Мастоўшчыны. Завочна скончыў аддзяленне беларускай мовы і літаратуры літаратурнага факультэта Гродзенскага педінстытута (1958). У 1959–1990 гг. – настаўнік беларускай мовы і літаратуры СШ в. Гудзевічы. Разам з вучнямі вёў перапіску з пісьменнікамі, мастакамі, вучонымі, арганізоўваў збор краязнаўчых матэрыялаў, выдаваў штогадовы вучнёўскі часопіс “Праменьчык” (15 нумароў). У 1968 г. адкрывае для наведвальнікаў школьны музей, у 1990 г. – дзяржаўны музей у Гудзевічах. З 1990 г. працуе дырэктарам Гудзевіцкага літаратурна-этнаграфічнага музея.

“БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЛІТАРАТУРА” – штомесячны навукова-метадычны часопіс. Серыя “У дапамогу настаўніку”. Выходзіць у Мінску з 1995 г. Асвятляе педагагічныя праблемы сярэдняй школы, у ім змяшчаюцца нарматыўныя і метадычныя матэрыялы па беларускай мове і літаратуры.

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА ЯК ВУЧЭБНЫ ПРАДМЕТ. Уведзена ў школьныя вучэбныя планы ў 1923 г. У наш час ва ўстановах адукацыі, якія забяспечваюць атрыманне сярэдняй адукацыі, вывучаецца як самастойны прадмет ў V–XI класах. Яна выконвае розныя функцыі: пазнавальную, выхаваўчую, эстэтычную і геданічную. Аднак найперш яна – крыніца чалавечнасці, грамадзянскасці і мастацтвазнаўства. Праз яе вучні вывучаюць гісторыю і культуру свайго народа, далучаюцца да агульначалавечых каштоўнасцей.

Агульныя мэты школьнага курса беларускай літаратуры акрэслены Законам Рэспублікі Беларусь “Аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь”: спрыянне гарманічнаму развіццю асобы; фарміраванне і ўмацаванне нацыянальнай свядомасці грамадзяніна Рэспублікі Беларусь; фарміраванне экалагічнай свядомасці; выхаванне павагі да сямейнага жыцця; садзейнічанне чалавечнасці і міласэрнасці і інш.

Курс беларускай літаратуры мае свае спецыфічныя задачы: далучэнне да багацця беларускага і сусветнага мастацкага слова, выхаванне ў вучняў культуры чытання, фарміраванне ў іх эстэтычных ідэалаў і густаў.

Асноўнымі кампанентамі літаратурнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь з’яўляюцца: мастацкія творы беларускіх, а таксама замежных аўтараў у перакладзе на родную мову; біяграфіі пісьменнікаў; асновы гісторыі літаратуры; тэарэтычныя паняцці, якія спрыяюць больш глыбокаму засваенню мастацкіх твораў ці літаратурнага працэсу пэўнага перыяду; развіццё вуснай і пісьмовай мовы.

Беларуская літаратура цесна звязана з іншымі прадметамі гуманітарнага і эстэтычнага цыклаў: беларуская мова, гісторыя Беларусі, руская літаратура, сусветная мастацкая культура, спевы і музыка, маляванне і выяўленчае мастацтва.

“БЕЛАРУСЬ”. Літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны часопіс. Выдаецца са студзеня 1944 г. З 1945 г. выходзіць на беларускай мове штотомесячна. У часопісе друкуюцца творы беларускіх пісьменнікаў, на яго старонках выступаюць вядомыя вучоныя, дзеячы культуры.

БІБЛІАГРАФІЯ (ад гр. *biblion* – кніга + *graho* – пішу) – 1) навука аб складанні даведнікаў па літаратуры і апісанні кніг; 2) спіс літаратуры па якім-н. пытанні або твораў пэўнага аўтара; 3) аддзел у часопісе або газеце, у якім змешчаны кароткі агляд кніг, што выйшлі з друку або пералік артыкулаў, надрукаваных у дадзеным выданні за год.

У Рэспубліцы Беларусь выходзяць перыядычныя выданні Дзяржаўных бібліяграфічных паказальнікаў, у якіх вядзецца ўлік і рэферыраванне літаратуры: *“Кніжны летаніс”*, *“Летаніс часопісных артыкулаў”*, *“Летаніс газетных артыкулаў”*.

Па розных талінах навукі выдаюцца спецыяльныя бібліяграфічныя даведнікі. У беларускай метадычнай навуцы добра вядомы дапаможнік І. Ц. Зяневіча *“Методыка беларускай літаратуры”*(1977). У кнізе характарызуюцца працы па агульных метадычных пытаннях, працы па пра жыццёвы і творчы шлях беларускіх пісьменнікаў і працы па методыцы вывучэння іх твораў.

БІАГРАФІІ ВЫВУЧЭННЕ ў школе. Біяграфія пісьменніка – састаўная частка школьнага курса літаратуры.

Значэнне біяграфічнага матэрыялу ў літаратурнай адукацыі вучняў:

1. Вывучэнне біяграфіі з’яўляецца інтэлектуальна-эмацыянальным уступам да разгляду творчасці пісьменніка.

2. Старонкі з біяграфіі пісьменніка дапамагаюць вучням зразумець адметнасць яго асобы і вытокі творчасці.

3. Біяграфія – гэта ключ да складаных момантаў вывучэння мастацкага твора і каштоўны матэрыял для патрыятычнага і маральна-эстэтычнага выхавання школьнікаў.

4. Знаёмства з біяграфіяй пісьменніка пашырае культурны кругагляд вучняў і развівае іх гісторыка-літаратурнае мысленне.

Праграма па беларускай літаратуры прадугледжвае вывучэнне ў сярэдніх класах асобных твораў, знаёмства з якімі пачынаецца з біяграфічнай даведкі пісьменніка. Праз біяграфічную даведку настаўнік уводзіць вучняў у твор, вызначае яго тэматыку і праблематыку, дае ўстаноўку на чытанне і аналіз. Асаблівую значнасць такая даведка мае пры вывучэнні твора, у аснову якога пакладзены аўтабіяграфічны матэрыял.

У старшых класах біяграфія пісьменніка ўваходзіць у склад манаграфічнай тэмы. Адною з асноўных задач літаратурнай адукацыі на гэтым этапе з’яўляецца фарміраванне ў школьнікаў перакананняў аб непарыўнасці эстэтычнай вартасці мастацкага твора і маральных якасцей аўтара. З гэтай мэтай вывучэнне біяграфіі пісьменніка аб’ядноўваецца з характарыстыкай яго творчых пошукаў.

У методыцы выкладання літаратуры замацаваліся два асноўныя шляхі вывучэння біяграфіі ў старшых класах.

Першы шлях. Урок, прысвечаны біяграфіі мастака слова, адкрывае манаграфічную тэму. Гэты шлях вядзе вучняў да атрымання паслядоўных, цэласных ведаў пра жыццё пісьменніка і з’яўляецца найбольш эфектыўным пры манаграфічным вывучэнні творчасці празаіка, аўтара вялікіх эпічных твораў.

Другі шлях прадугледжвае вывучэнне біяграфіі пісьменніка з паралельным чытаннем і аналізам яго твораў, звычайна лірычных, у якіх лёс лірычнага героя непасрэдна звязаны з лёсам аўтара.

Важнае значэнне пры падрыхтоўцы настаўніка да ўрока па біяграфіі надаецца адбору біяграфічнага матэрыялу, які павінен “працаваць” на фарміраванне светлагляду вучняў, на замацаванне ў іх свядомасці ўяўленняў пра пісьменніка як неаўтарную індывідуальнасць, яркага прадстаўніка свайго народа і свайго часу.

Крыніцамі, з якіх настаўнік чэрпае біяграфічны матэрыял, з’яўляюцца манаграфічныя працы навукоўцаў, аўтабіяграфіі, дзённікі, лісты, мемуары і мастацка-публіцыстычная літаратура.

Асноўным метадам, да якога звяртаецца настаўнік пры вывучэнні біяграфіі пісьменніка, метадыстамі прызнана лекцыя. Важна правільна пабудаваць лекцыю, напоўніць яе цікавым зместам, умела, выразна выдзеліць галоўнае, не ператварыць урок у манатонны маналог. Для актывізацыі ўвагі школьнікаў і пашырэння іх ведаў настаўнік уключае ў лекцыю элементы гутаркі, падрыхтаваныя вучнямі паведамленні, выкарыстоўвае ўспаміны сучаснікаў мастака слова, зачытвае ўрыўкі з лістоў і вершаў, звяртаецца да твораў выяўленчага мастацтва (партрэты, ілюстрацыі) і іншых відаў нагляднасці (фотаздымкі, слайды, кінафрагменты).

Пад час лекцыі вучні павінны не толькі механічна запамінаць факты, але і актыўна працаваць (канспектаваць, запісваць тэзісы, складаць план), а настаўнік пастаянна ставіць перад імі пытанні, накіраваныя на актывізацыю мыслення школьнікаў. Урок па біяграфіі пісьменніка становіцца запамінальным і эмацыянальна дзейным і тады, калі вучні чуюць захаваны грамзапісам голас пісьменніка, слухаюць любімыя ім песні. Эфектыўнай формай урока пры вывучэнні біяграфіі пісьменніка лічыцца завочная экскурсія.

Плэнна выкарыстоўваецца пры вывучэнні біяграфіі краязнаўчы матэрыял, асабліва пры разглядзе жыццёвага і творчага шляху пісьменніка-земляка.

У якасці дамашніх заданняў і формаў апытання па біяграфіі могуць быць складанне храналагічных табліц, запіс плана адказу, слоўнікавая праца, літаратурны дыктант, падбор эпіграфа да тэмы ўрока, супастаўленне біяграфічных фактаў з іх інтэрпрэтацыяй у творах.

БІАГРАФІЯ (ад грэч. *bios* – жыццё і *grāho* – пішу) – апісанне чыйго-небудзь жыцця. У біяграфіі прасочваецца і аналізуецца жыццёвы шлях пэўнай асобы і працэс яе фарміравання пад уплывам сацыяльна-культурных і грамадска-палітычных падзей. Біяграфія бывае навуковай, мастацкай і папулярнай.

Пісьменнікі выкарыстоўваюць біяграфічны матэрыял для напісання мастацкіх біяграфій славурых дзеячаў у галіне культуры і літаратуры.

Разнавіднасцю біяграфіі з’яўляецца аўтабіяграфія, г. зн. біяграфія, напісаная аўтарам пра самога сябе. Аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў выдадзены асобнымі зборнікамі: “Пяцьдзсят чатыры дарогі” (1971) “Вытокі песні” (1973). Нярэдка аўтабіяграфічны матэрыял становіцца асноваю зместу літаратурнага твора.

БРАЦКІЯ ШКОЛЫ – навучальныя ўстановы (XVI–XVIII стст.) у Беларусі і Украіне пры брацтвах – аб’яднаннях праваслаўных гараджан. Значнае месца ў вучэбных планах брацкіх школ адводзілася праваслаўнаму веравучэнню; на пачатковай ступені навучалі грамаце, спевам, на старэйшай – стараславянскай, грэчаскай, лацінскай, польскай, беларускай і ўкраінскай мовам, граматыцы, рыторыцы, паэтыцы, філасофіі, элементам матэматыкі. У брацкіх школах Беларусі працавалі вядомыя асветнікі: С. Зізаній, Л. Зізаній, М. Сматрыцкі, Л. Карповіч, С. Косаў. Дзейнасць брацкіх школ спрыяла пад’ёму культурнага жыцця і захаванню нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа.

БРЫГАДНА-ЛАБАРАТОРНЫ МЕТАД – адна з формаў арганізацыі навучання, якая склалася ў навучальных установах СССР у 20-х – пачатку 30-х гг. пад уплывам дальтон-плана, у аснову якога былі пакладзены элементы даследчыцкай працы вучняў.

БУКВАР (ад літар стараславянскага алфавіта «буки» і «веди») – вучэбны дапаможнік для першапачатковага навучання грамаце.

Да з'яўлення Буквара доўгі час граматы асвойвалі па кнігах рэлігійнага характару. У перыяд Сярэднявечча вялікую асветніцкую функцыю выконвала Біблія, выдадзеная Ф. Скарынам.

У 1574 г. у Львове І. Фёдараў упершыню выдаў кнігу пад назвай “Азбука”. У 1593 г. у Вільні ў друкарні братоў Л. і К. Мамонічаў выйшаў Буквар “Начало учения детем” Л. і С. Зізанняў, а ў 1596 г. у Брацкай друкарні азбука гэтых жа аўтараў “Наука ку чтению и розумению письма словенского”. У 1906 г. у Пецярбургу было выдадзена “Першае чытанне для дзетак беларусаў” Цёткі (А. Пашкевіч). У кнізе даваліся кароткія звесткі пра асобныя гукі, прыводзілася іх літарнае абазначэнне, а таксама прапаноўваліся для чытання казкі, апавяданні, вершы, прыпеўкі і інш. творы.

З 1929 па 1969 г. у школах Беларусі карысталіся Букваром, складзеным Н. Сіўко (1929-1932 гг. з Лукіной, 1937-1941 гг. з З. Ліхачовай). У аснову навучання грамаце ў гэты час быў пакладзены гукавы аналітыка-сінітэтычны метада.

З 1969 г. вучні беларускіх школ навучаюцца грамаце па Буквары, створаным А. Клышкам.

“БЯРОЗКА” – дзіцячы часопіс. Выходзіць у Мінску на беларускай мове. З 1924 па 1929 г. часопіс выдаваўся пад назвай “Беларускі піонэр”, з 1929 па чэрвень 1941 г. – “Іскры Ільіча”. У час Вялікай Айчыннай вайны не выходзіў. З чэрвеня 1945 г. выдаецца пад назвай “Гярозка”.

ВЕДЫ – сукупнасць звестак, якія раскрываць аб’ектыўныя заканамернасці жыцця.

ВЕРБАЛІЗАЦЫЯ (ад лац. verbalis – слоўны) – выказванне, моўнае выражэнне, перадача вуснай інфармацыі, выкарыстанне моўнай актыўнасці.

Вербалізм у навучанні – недахоп навучання, які выражаецца ў перавазе славеснага спосабу наведання ведаў. Вербалізм у навучанні абцяжарвае рэалізацыю прывіццёваў нагляднасці, свядомасці і актыўнасці ў навучанні, што робіць яго фармальным.

Вербальная інфармацыя – інфармацыя, дадзеная ў вуснай, славеснай форме.

Вербальны метада – метада пасіўнага ўспрымання ведаў шляхам слухання або чытання.

“ВЕСЦІ БДПУ” – штоквартальны навукова-метадычны часопіс. Выдаецца з чэрвеня 1994 г. Матэрыялы друкуюцца на беларускай мове (выключэнне складаюць артыкулы па рускай філалогіі, а таксама матэрыялы, прадстаўленыя замежнымі аўтарамі).

Часопіс выдаецца ў трох серыях:

“Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага універсітэта. Серыя 1. Педагагіка. Псіхалогія. Філалогія”;

“Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія”;

“Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. Серыя 3. Фізіка. Матэматыка. Інфарматыка. Біялогія. Геаграфія”.

ВЕЧАР ЛІТАРАТУРНЫ – адзін з відаў пазакласнай працы па літаратуры. Вечар літаратурны спрыяе паглыбленаму вывучэнню літаратуры, развіццю творчых здольнацей школьнікаў і ўплывае на фарміраванне іх эстэтычнага густу. Настаўнік з’яўляецца дарадчыкам і памочнікам пры падрыхтоўцы вечаў. Да такіх пазакласных мерапрыемстваў важна далучыць як мага больш вучняў, прадугледзець для іх пасільныя і цікавыя заданні. На вечары літаратурным звычайна робяць справаздачу ўдзельнікі школьных літаратурных гурткоў.

Вечар літаратурны можа быць прысвечаны юбілею пісьменніка; творчасці некалькіх пісьменнікаў, звязаных падабенствам жыццявага і літаратурнага шляху; адной літаратурнай тэме, роду, жанру; сувязі літаратуры з іншымі відамі мастацтва (тэатр, музыка, жывапіс).

Сучасная беларуская методыка вылучае наступныя формы правядзення вечаў літаратурных: вечар шырокай праграмы (даклад настаўніка або вучня і канцэрт мастацкай самадзенасці), вечар-сустрэча з пісьменнікам; вечар-спектакль, вечар чытання, вечар пытанняў і адказаў, вечар гульняў (віктарыны, інсцэніроўкі-загадкі, турніры, КВіЗ).

ВІКТАРЫНА ЛІТАРАТУРНАЯ (ад лац. victoria – перамога) – пазнавальная гульня, якая шырока распаўсюджана сярод школьнікаў. Віктарына літаратурная праводзіцца на класных і агульнашкольных літаратурных вечарах і ранішніках, на занятках літаратурных гурткоў і ў насценным друку. Можа выкарыстоўвацца на ўроках літаратуры як займальны матэрыял, а таксама для замацавання вывучанай тэмы. Паспех віктарыны залежыць ад якасці складзеных пытанняў і актыўнасці вучняў, Пытанні могуць быць пранаваны ў вуснай або пісьмовай форме. Абавязковае патрабаванне да пытанняў – іх дакладная фармулёўка. Ступень складанасці і колькасць прапанаваных пытанняў залежаць ад узросту і літаратурнай падрыхтаванасці школьнікаў. Для правядзення віктарыны звычайна ствараецца журы, у склад якога ўваходзяць і настаўнікі і вучні. Журы адказвае за падрыхтоўку пытанняў, за арганізацыю і правядзенне віктарыны, клапаціцца, каб у ёй прыняла найбольшая колькасць вучняў. Пераможцы ўзнагароджваюцца спецыяльнымі прызамі.

ВІТКА Васіль (Крысько Цімох Васільевіч) [16. 05. 1911, в. Еўлічы Слуцкага р-на, Мінскай вобл. – 10. 07. 1996], пісьменнік, педагог.

Пасля заканчэння Слуцкай прафтэхшколы працаваў на будаўніцтве Бабруйскага лесакамбіната. У гады Вялікай Айчыннай вайны супрацоўнічаў у газеце “Советская Белоруссия”, у сатырычным часопісе “Партизанская дубінка”, у газеце-плакаце “Раздавім фашысцкую гадзіну”. У пасляваенны час працаваў галоўным рэдактарам газеты “Літаратура і мастацтва”, (1951–1956), часопіса “Вясёлка” (1957–1974).

В. Вітка напісаў шмат твораў для дзяцей. Широкай вядомасцю карыстаюцца яго зборнікі вершаў “Вавёрчына гора” (1948), “Буслінае лета” (1958), “Казка пра цара Зубра” (1960), “Зайчык-вадалаз” (1962), “Дударык” (1964), “Азбука Васі Вясёлкіна” (1965), “Мы будзем метро” (1969) і інш.

У 1972 годзе кнігі В. Вітка “Чытанка-маляванка”, “Беларуская калыханка” і “Казкі” ўдастоены Дзяржаўнай прэміі БССР за творы літаратуры і мастацтва для дзяцей.

Уся творчасць В. Віткі цесна звязана са школай, з праблемамі выхавання дзяцей і моладзі, узаемаадносін бацькоў і дзяцей. Свой роздум аб выхаванні дзяцей ў школе і сям’і, трывогу аб будучыні грамадства і сваё аўтарскае бачанне свету пісьменнік таленавіта выказаў у шэрагу артыкулаў, замалёвак-мініячур, дзённікавых запісаў і ўспамінаў, якія склалі змест яго кніг “Дзеці і мы” (1977), “Урокі” (1982), “Азбука душы” (1988).

В. Вітка – сааўтар падручніка “Роднае слова” для 2 класа (з М. Шаўлоўскай, 1987, 1989, 1991, 1993, 1995, 1996), для 3 класа (з М. Шаўлоўскай, 1988, 1990), для 1 класа (з М. Шаўлоўскай, 1998).

Узнагароджаны міжнародным ганаровым дыпламам імя Х.–К. Андэрсена.

ВОДГУК як від школьнага сачынення. Праграмай па беларускай літаратуры прадугледжана, пачынаючы з VII класа, навучанне водгукам аб апавяданні, вершы, кінафільме, кнізе.

Уменне ацаніць творы літаратуры і мастацтва, выказаць пра іх сваю думку складваецца паступова.

Першым этапам падрыхтоўкі вучняў да сачыненняў тыпу водгук з’яўляецца такі від працы, як абмеркаванне пытанняў пра тое, што іменна спадабалася ў літаратурным творы (эпізод, учынак героя, апісанне прыроды), што ва ўчынках героя зацікавіла асабліва, якія трапныя выказванні запамніліся і г.д.

Да напісання водгука вучні рыхтуюцца падчас запісаў, якія яны робяць ў чытацкіх дзённіках: назва твора, прозвішча аўтара, час і месца дзеяння, галоўны герой, цытаты з твора. Паступова запісы ў дзённіку пашыраюцца і ўдасканальваюцца, у іх уключаюцца элементы разважання: вучні тлумачаць, чаму ім спадабаўся той ці іншы эпізод, чым зацікавіў герой кнігі, у чым ён бачыць арыгінальнасць і вартасць мовы пісьменніка.

Вучні часта адчуваюць цяжкасці пры выбары формы выкладу сваіх думак і часта замест водгука пішуць анатацыю або перадаюць кароткі змест твора або яго часткі.

Па гэтай прычыне настаўнік павінен паказаць вучням узорныя водгукі, а першая праца вучняў над водгукам аб прачытанай кнізе павінна быць калектыўнай і праводзіцца ў класе.

ВОПЫТ – сукупнасць усяго таго, што адбываецца з чалавекам у яго жыцці

і што ён усведамляе.

ВОПЫТ ПЕДАГАГІЧНЫ – сукупнасць атрыманых на практыцы навыкаў і прыёмаў навучання і выхавання; планамерна пастаўлены прыватны або агульны эксперымент па якім-небудзь пытанні педагагічнай практыкі. Вопыт педагагічны падзяляецца на гістарычны (вынікі педагагічнай тэорыі і практыкі, атрыманыя на працягу ўсёй гісторыі адукацыі); масавы (педагагічныя тэорыі, якія шырока прымяняюцца на практыцы большасцю педагогаў); перадавы (лепшыя вынікі, атрыманыя педагогам за кошт удасканалення наяўных сродкаў аптымальнай арганізацыі педагагічнага працэсу); наватарскі (які ўключае ў сябе элементы адкрыцця, вынаходніцтва, аўтарства).

ВУНДЭРКІНД (ням. Wunderkind – *літаральна* цуда-дзіця) – дзіця з незвычайна вялікімі здольнасцямі.

ВЫДАВЕЦТВА – установа, якая займаецца выданнем кніг, часопісаў, буклетаў і г.д. У Рэспубліцы Беларусь працуюць наступныя дзяржаўныя выдавецтвы: “Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі”, “Беларусь”, “Вышэйшая школа”, “Мастацкая літаратура”, “Народная асвета”, “Полымя”, “Універсітэцкае”, “Ураджай”, “Юнацтва” і інш. Акрамя таго, выдавецкай дзейнасцю займаюцца больш як 500 суб’ектаў гаспадарання розных форм уласнасці, з іх 3 буйнейшыя паліграфічныя прадпрыемствы: Беларускі дом друку, Мінская фабрыка каляровага друку і Паліграфічны камбінат імя Якуба Коласа. Падручнікі для ВУ выходзяць у выдавецтве “Вышэйшая школа”, для сярэдніх школ – у выдавецтве “Народная асвета”. Выданнем вучэбнай літаратуры займаюцца таксама недзяржаўныя выдавецтвы “Аверсэв”, “Лексіс”, “Тэтрасістэмс”, “Экаперспектыва” і інш. У 2001 г. створаны вучэбна-выдавецкі цэнтр у БДПУ імя Максіма Танка.

ВЫРАЗНАЕ ЧЫТАННЕ – спосаб узнаўлення праз жывое слова пачуццяў і думак, якімі напоўнены мастацкі твор, выражэнне ўласных адносін да твора.

Выразнае чытанне ў школе мае на мэце фарміраванне духоўнага багатай, усебакова развітай, творчай асобы вучня. Дасягаецца гэта сваімі спецыфічнымі сродкамі, якія вынікаюць з самой прыроды выразнага чытання як мастацтва жывога слова.

Выразнае чытанне супастаўляюць з мастацкім чытаннем, хаця прынцыповай розніцы паміж імі не існуе. Для аднаго і другога абавязковыя дзейнасць і мэтанакіраванасць маўлення, перадача ў слове, якое гучыць, мастацкага зместу тэкста. Навучэнне школьнікаў выразнаму чытання арганізоўваецца з улікам законаў мастацкага чытання – гэта практычнае авалоданне вучнямі асновамі мастацкага чытання.

Змест і метады навучання выразнага чытання паступова ўскладняюцца ў адпаведнасці з узростам і праграмай па літаратуры, але ўлічваць законы мастацтва неабходна на ўсіх ступенях навучання.

На ўроках літаратуры выкарыстоўваюцца два віды выразнага чытання: чытанне настаўніка і чытанне вучняў.

Выразнае чытанне настаўніка – узор для вучняў. Па гэтай прычыне педагог-славеснік павінен мець добра пастаўлены голас, дасканалую дыкцыю, выпрацаваць у сабе ўменне аналізаваць тэкст, вызначаць задачы і мэты чытання, складаць партытуру выразнага чытання. Ад настаўніка літаратуры патрабуецца ўменне валодаць аўдыторыяй, правільна карыстацца жэстамі і мімікай. Выразнае чытанне на памяць павялічвае эфектыўнасць яго ўздзеяння на школьнікаў.

Разам з тым пры вызначэнні метадаў працы па навучанні выразнаму чытанню неабходна зыходзіць з рэальных магчымасцей і настаўніка, і вучняў, іх здольнасцей, схільнасцей, тэмпераменту, псіхалагічнага і псіхічнага стану ў час працы над тэкстам.

Выразнае чытанне патрабуе грунтоўнай папярэдняй падрыхтоўкі.

Метадысты выдзяляюць 4 этапы падрыхтоўкі настаўніка да ўрока выразнага чытання:

- першапачатковае азнаямленне з тэкстам, яго аналіз;
- вызначэнне выканальніцкіх задач;
- трэніроўка ў дэкламацыі;
- адбор пытанняў, зьвязанае з якімі дапамога вучню больш адэкватна ўспрыняць і зразумець мастацкі твор: гістарычная даведка, біяграфічная даведка, тлумачэнне незразумелых слоў.

У працэсе навучання выразнаму чытанню школьнікі павінны засвоіць наступныя паняцці: інтанацыя, дыкцыя, дэкламацыя, жэст, міміка, тэхніка чытання, партытура чытання, лагічная паўза, псіхалагічная паўза, асноўны націск, апорны націск.

Найбольш пашыраны ў школе метады навучання выразнаму чытанню – паказ. Вучні павінны чуць узорнае чытанне, якое здольна абудзіць у іх пачуцці і ўяўленні. Галоўную ролю ў гэтай працы выконвае сам настаўнік.

На ўроках літаратуры эфектыўна выкарыстоўваюцца гуказапісы, якія даюць магчымасць школьнікам слухаць выкананне мастацкага твора прафесійнымі актёрамі.

Пры навучанні выразнаму чытанню настаўнік звяртаецца да прыёму супастаўлення. Супастаўляючы, вучні абмяркоўваюць і даюць ацэнку розных трактовак выканаўцамі аўтарскай задумкі. Параўноўваецца звычайна чытанне двух або некалькіх вучняў, чытанне настаўніка і вучня, чытанне розных артыстаў. Супастаўленне папярэджвае аб недапушчальнасці прамога пераймання.

Стымулюе развіццё творчых здольнасцей і творчых ўяўленняў вусны малюнак, у аснове якога ляжыць вуснае апісанне карцін, якія бачацца вучню ў мастацкім творы.

Важнае значэнне надаецца ў методыцы выкладання літаратуры харавому чытанню, якое дапамагае вучням выканаць не толькі пастаўленыя настаўнікам адукацыйныя задачы, але і некаторым з іх пазбавіцца ад няўпэўненасці і сарамлівасці.

Навучаючы выразнаму чытанню настаўнік выкарыстоўвае чытанне па ролях, якое бывае найбольш эфектыўным пры вывучэнні баек і драматычных твораў і прымяняецца звычайна на заключным этапе работы над тэкстам.

Пры навучанні вучняў выразнаму чытанню эфектыўным з'яўляецца прыём складання партытуры выразнага чытання. Патрабаванні да ўменняў вучняў па выразным чытанні змешчаны ў школьных вучэбных праграмах па беларускай літаратуры.

Выразнае чытанне – прыкмета асэнсаванага чытання.

ВЫСОКАЯ КУЛЬТУРА – віды мастацтва, напрыклад: опера, балет, скульптура і г.д., прыхільнікамі якой з'яўляецца эліта грамадства.

ВЫСОКІЯ ТЭХНАЛОГІІ (гр. *techné* – майстэрства + *логія*) – тэрмін, якім абазначаюцца перадавыя тэхналогіі, што маюць іннавацыйны, рэвалюцыйны характар.

ВЫХАВАННЕ МАРАЛЬНАЕ (польск. *moralny*) – выхаваўчая дзейнасць, накіраваная на фарміраванне высокамаральнай асобы (высокамаральнай культуры), такой асобы, для якой маральныя ідэалы, нормы і прынцыпы з'яўляюцца важнейшымі ў гаўсядзённым жыцці і дзейнасці.

ВЫХАВАННЕ МАСТАЦКАЕ – фарміраванне ў школьнікаў здольнасці адчуваць, разумець, ацэньваць, любіць мастацтва, развіццё патрэбнасці ў мастацка-творчай дзейнасці і стварэнні эстэтычных каштоўнасцей.

ВЫХАВАННЕ ЭСТЭТЫЧНАЕ (ад грэч. *aisthetikos* – які адчувае, успрымае, пачуццёвы) – выхаванне адносінаў чалавека да свету ў цэлым, апасродкаванае неабходнасцю ў прыгожым. У працэсе эстэтычнага выхавання фарміруецца здольнасць чалавека да ўспрымання і перажывання вытанчанага, адэкватных адносінаў да прыгожага і агіднага.

“ВЯЁЛКА” – штомесячны дзіцячы літаратурна-мастацкі часопіс. Выдаецца ў Мінску на беларускай мове з красавіка 1957 г. Друкуе казкі, вершы, апавяданні, песні, кароткія нарысы, смяшынкi, рэбусы, загадкі, галаваломкі, дзіцячыя творы.

ГАРЭЦКІ Максім Іванавіч [18. 02. 1893, в. Малая Багацькаўка Мсціслаўскага павета – 20. 03. 1939], беларускі пісьменнік, літаратуразнавец і педагог.

Скончыў Горацкае каморніцка-агранамічнае вучылішча (1913), працаваў землямерам у Віленскім уездзе. Першае апавяданне “У лазні” з’явілася на старонках газеты “Наша ніва” (1913). Першы зборнік “Рунь” выйшаў у 1914 г. У ранніх творах пісаў аб ролі інтэлігенцыі ў стварэнні нацыянальнай культуры. У час першай сусветнай вайны быў на фронце. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі супрацоўнічаў у газеце “Звязда”, з яе рэдакцыяй пераехаў у Вільню. Займаўся выдавецкай, навуковай і педагагічнай дзейнасцю. У Віленскай гімназіі і настаўніцкіх курсах выкладаў беларускую мову і літаратуру. Свой абавязак як выкладчык бачыў у тым, каб абудзіць у вучняў цікавасць да ведаў, любоў да роднай мовы і айчыны.

М. І. Гарэцкі з’яўляецца аўтарам “Гісторыі беларускай літаратуры” (1920), якая вытрымала некалькі выданняў і на працягу цэлага дзесяцігоддзя была адзіным падручнікам па беларускай літаратуры для вучняў і дапаможнікам для студэнтаў і настаўнікаў.

Для сярэдніх школ Заходняй Беларусі М. І. Гарэцкі падрыхтаваў і выдаў “Хрэстаматыю беларускай літаратуры. XI век - 1905 г.”. (1920).

М. І. Гарэцкі значны час працаваў у Інбелкульце, выкладаў беларускую мову і літаратуру на рабфаку Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і ў Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горках.

ГЕДАНИЯ (ад грэч. *hedone* – асалода) – пачуццё ўзнёсласці, прыемнага адчування.

ГІПОТЭЗА (грэч. *hypothesis* – аснова, меркаванне) – навукова абгрунтаванае меркаванне, якое патрабуе далейшай эксперыментальнай і тэарэтычнай праверкі.

ГРЫМАЦЬ. Адам Антонавіч [17. 10. 1938, в. Ілья Вілейскага раёна – 8. 11. 2000], беларускі вучоны-педагог. Кандыдат педагагічных навук (1970). Прафесар (1998).

Скончыў філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А.М. Горкага (1960). Працаваў настаўнікам. Вучыўся ў аспірантуры (1967–1970). Працаваў у Эрфурцкай Вышэйшай педагагічнай школе (Германія) на пасадзе дацэнта (1972–1974). З 1975 г. на працы ў БДПУ: дацэнт кафедры педагогікі, дэкан факультэта павышэння кваліфікацыі дырэктараў школ, прарэктар, загадчык кафедры педагогікі. Правадзейны член Міжнароднай акадэміі акмеалогіі (1998). Правадзейны член Беларускай акадэміі адукацыі (1998). Заслужаны работнік адукацыі (1998).

Навуковы дыяпазон А. А. Грымаця надзвычай шырокі, ён з’яўляецца сааўтарам манаграфій: “Сістэма шматузроўневай падрыхтоўкі педагагічных

кадраў” (1993), “Аксіялагічныя праблемы выхавання студэнтаў педагагічных ВНУ” (1994), “Нацыянальная сістэма падрыхтоўкі педагагічных кадрў” (1994), “Фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці будучых педагогаў” (1996), “Падрыхтоўка педагога-даследчыка ва ўмовах універсітэта” (1997), “Тэарэтычныя аспекты сацыялізацыі школьнікаў” (1997) і інш.

Значны ўклад унёс А. А. Грымаць у развіццё метадыкі выкладання беларускай літаратуры: яго дысертацыйнае даследаванне прысвечана праблеме маральнага выхавання вучняў сярэдняга школьнага ўзросту на ўроках беларускай літаратуры. Па тэме дысертацыі выдадзены метадычны дапаможнік “Фарміраванне маральных ідэалаў вучняў (на матэрыяле беларускай літаратуры)” (1978). Над гэтай праблемай А.А. Грымаць працаваў і далей. Вынікам шматгадовай працы стала манаграфія “Фарміраванне маральных ідэалаў школьнікаў” (2000).

ГУМАНІЗАЦЫЯ (ад. лац. *humanus* – чалавечны) – узмацненне гуманістычнага пачатку і сцвярджанне агульначалавечых каштоўнасцей у грамадстве, накіраваных на культурнае і маральнае развіццё здольнасцей чалавека.

ГУРТOK ВЪРАЗНАГА ЧЫТАННЯ. Асноўны змест працы гуртка выразнага чытання – навучанне школьнікаў майстэрству чытання спецыяльна падобраных для выканання твораў. Падрыхтоўка для выканання праходзіць у два этапы: аналіз твора і ўвасабленне твора ў жывым слове. У час заняткаў у гуртку выразнага чытання ў вучняў выпрацоўваюцца ўменні і навыкі ўяўлення, назіральнасці, уменні ўздзейнічаць словам. Вучні таксама займаюцца тэхнікай мовы (развіццё рэберна-дыяфрагматычнага дыхання, выпрацоўка дакладнай дыкцыі).

На занятках гуртка выразнага чытання значнае месца адводзіцца абмежаванню выканання на розных этапах яго падрыхтоўкі. Вучні павінны навучыцца слухаць чытальніка, бачыць станоўчае і недахопы ў яго выкананні, выпрацаваць правільны крытэрыі ацэнкі якасці чытання.

У гуртку выразнага чытання спалучаюцца індывідуальныя і калектыўныя формы працы. Кожны гуртковаец працуе над асобным творам, а да аналізу гэтага твора далучаюцца ўсе астатнія гурткоўцы. Заняткі па тэхніцы мовы праводзяцца калектыўна, але магчыма і індывідуальная праца, звязаная з выпраўленнем недахопаў мовы асобных вучняў. Паралельна з індывідуальнай працай над выкананнем выкарыстоўваецца ў гуртку і такая форма, як харавое чытанне. Заняткі ў гуртку выразнага чытання цесна звязаны з працай на ўроку літаратуры.

З гэтай мэтай у гуртку працуюць не толькі з творамі, выбранымі настаўнікам і вучнямі, але і з твормі, вызначанымі праграмай.

ГУТАРКА – метада псіхалага-педагагічнага даследавання на аснове вербальнай (славеснай) камунікацыі, які дазваляе выяўляць асаблівасці асобы (матывацыйныя, светапоглядавыя і эмацыянальныя).

ГУТАРКА – славесны метада навучання ў форме дыялога, у якім настаўнік з дапамогаю дакладнай сістэмы пытанняў правярае засваенне вучнямі раней вывучанага матэрыялу, аналізуе тэкст мастацкага твора, замацоўвае і абагульняе толькі што вывучанае. Гутарка – найбольш распаўсюджаны метада выкладання літаратуры ў школе.

Поспех гутаркі шмат у чым залежыць ад таго, наколькі ўзаемазвязаны паміж сабою пытанні, кожнае з іх – гэта разумовая задача, вырашэнне якой дае настаўніку і вучням магчымасць рухацца далей па шляху да пазнання ісціны.

Як правіла, для актывізацыі пазнавальнай дзейнасці школьнікаў пытанні ставяцца перад класам і толькі пасля гэтага вылікаецца вучань для адказу. Настаўнік можа пры неабходнасці задаваць дадатковыя, удакладняльныя пытанні, якія скіроўваюць думку дзяцей у правільным накірунку. Недапушчальныя двухсэнсоўныя пытанні, яны не павінны таксама быць лёгкімі, прымітыўнымі ці празмерна складанымі, невырашальнымі.

Запрашаючы да актыўнага ўдзелу вучняў ў гутарцы, настаўнік звяртаецца да іх са словамі: “растлумачце”, “раскажыце”, “дапамажыце”, “дакажыце” і інш.

Гутарка бывае *рэпрадуктыўная* і *эўрыстычная*.

Рэпрадукцыя (ад рэ і лат. *producere* – рабіць, ствараць) – узнаўленне чаго-небудзь, што захавалася ў памяці.

Эўрыстыка (ад гр. *heurisko* – знаходжу) – спосаб навучання пры дапамозе навадных пытанняў.

Рэпрадуктыўная гутарка разлічана на аднаўленне ведаў, набытых вучнямі са слоў настаўніка, з мастацкага твора, з падручніка, з даведачнай літаратуры і г.д. Рэпрадуктыўная гутарка выкарыстоўваецца пры паўтарэнні і замацаванні, на ўступных, арыенціровачных і заключных занятках.

Да эўрыстычнай гутаркі настаўнік звяртаецца пераважна пры аналізе мастацкага твора: сістэма ўзаемазвязаных пытанняў дапамагае вучням весці назіранні над тэкстам і рабіць пэўныя вывады.

У час гутаркі могуць узнікаць нечаканыя і не запланаваныя раней пытанні, што звязаны з суб’ектыўным успрыманнем літаратурнага твора. Таму настаўніку неабходна дасканала ведаць матэрыял, мець добрую метадычную падрыхтоўку і ўмець праявіць творчасць.

Гутарка з'яўляецца дзейным сродкам развіцця інтэлектуальных здольнасцей вучняў, мае вялікія выхаваўчыя магчымасці.

ДАКЛАД – паведамленне, якое ўяўляе сабою разгорнуты выклад на пэўную тэму. Доклад як прыём метаду самастойнай працы выкарыстоўваецца ў старшых класах на розных этапах аналізу твора мастацкай літаратуры і пры вывучэнні аглядавых тэм. У докладе вучань не толькі паведамляе, як у рэфератаце, змест прачытаных публікацый, але і выказвае свае адносіны да прачытанага, уступае ў палеміку з аўтарамі літаратуразнаўчых крыніц.

ДАЛЬТОН-ПЛАН – адна з формаў арганізацыі вучэбнага працэсу, якая рэалізуе ідэю індывідуалізаванага навучання. Распрацавана ў 20-х гг. XX ст. Э. Паркхерстам.

ДАМАШНЯЯ ЗАДАННЯ – разнавіднасць самастойнай працы, якая арганізуецца настаўнікам з мэтай замацавання і паглыблення ведаў, атрыманых на ўроку або для падрыхтоўкі да ўспрымання і засваення новага матэрыялу, а таксама для самастойнага вырашэння пасільнай пазначаўчай або творчай задачы.

Дамашнія заданні істотна адрозніваюцца ад навучання ў класе. Яны выконваюцца без непасрэднага назірання і кантролю настаўніка, хаця і па яго ўказанні і з яго інструктажом. Праца над дамашнім заданнем мае важнае выхаваўчае значэнне, бо абапіраецца на самастойнасць, усвядомленасць і ініцыятыўнасць самога школьніка. Выконваючы дамашняе заданне, вучні могуць выкарыстоўваць разнастайныя крыніцы (падручнік, мастацкія творы, даведнікі, манаграфіі, крытычныя артыкулы, мемуары). Пры гэтым яны павінны ўмець выбіраць найбольш рацыянальныя прыёмы замацавання матэрыялу, самастойна вызначаць ступень падрыхтаванасці да ўрока.

Сучасная методыка вылучае два віды дамашніх заданняў.

Апераджальныя заданні, якія прапануюцца вучням да ўрока і выкарыстоўваюцца пры вывучэнні новага.

Заданні, якія з'яўляюцца працягам працы на ўроку і скіраваны на замацаванне пройдзенага матэрыялу.

Дамашнія заданні павінны выводзіць школьніка на новы ўзровень вучэбнай дзейнасці. Галоўная прымета дамашніх заданняў – іх пошукавы характар. Разам з тым нельга каб дамашняя работа была больш складаная за тую, што выконвалася ў класе.

Састаўнымі часткамі курса літаратуры ў школе з'яўляюцца жыццёвы і творчы шлях пісьменніка, мастацкія творы, асновы гісторыі літаратуры, тэорыя літаратуры, літаратурная крытыка. Засваенне такога шырокага спектру матэрыялу патрабуе ад вучняў карпатлівай самастойнай працы з рознымі крыніцамі. У

залежнасці ад крыніцы атрымання ведаў да машніа заданні па літаратуры дзеляцца на наступныа тыпы:

- 1) папярэдняе самастойнае прачытанне вялікіа твораў;
- 2) праца над тэкстам твора (завучванне на памяць, пераказы, адказы на пытанні, распрацоўка сцэнарыяў, назіранні над мовай твора, падбор цытат, самастойны аналіз);
- 3) праца з падручнікам (адказы на пытанні, складанне плана і тэзісаў артыкула, канспектаванне);
- 4) вывучэнне дадатковай літаратуры пры напісанні сачыненняў, дакладаў, рэфератаў.

Пры распрацоўцы сістэмы заданняў для дамашняа выканання настаўнік кіруецца прынцыпам “мінімум–максімум”. Заданні-мінімум абавязковыа для ўсіа вучняў. Заданні-максімум выконваюць толькі тыа школьнікі, якіа надзвычай зацікаўлены літаратурай і маюць адпаведныа здольнасці да філалагічнай навукі.

Адсюль дамашніа заданні бываюць франтальныа (для ўсяаа класа), групавыа і індывідуальныа.

Дома вучань сам плануе сваю працу. Аднак неабходна ведаць, што найбольш прадуктыўны час для выканання дамашніх заданняў вучнямі, якіа займаюцца ў першую змену, – з 15 гадзін у другую – з 9 гадзін. Гэта час максімальнай разумовай актыўнасці.

Дамашніа заданні павінны складацца з улікам рэальных вучэбных магчымасцей і рэгламентавацца наступнымі часавымі рамкамі: I клас – заданні не задаюцца; II клас – да 1 гадзіны; III – IV класы – да 2 гадзін; V – VI – да 2,5 гадзін; VII – да 3 гадзін; VIII – XI (XII) – да 4 гадзін.

ДАСЛЕДЧЫ МЕТАД – спосаб арганізацыі пошукавай дзейнасці вучняў шляхам пастаноўкі перад імі задач, якіа патрабуюць самастойнаа творчаа вырашэння.

Мэта даследчаа метада на ўроку літаратуры – падрыхтаваць вучняў да самастойнаа вывучэння літаратурных твораў, сфарміраваць уменні ацэньваць іх ідэйныа і мастацкіа вартасці, выпрацоўваць крытэрыі іа ацэнкі, удасканалваць мастацкі густ.

Паколькі гэты метада патрабуе ад вучняў даваолі высокай ступені самастойнасці, яго мэтазгодна выкарыстоўваць у старшых класах. Але пачынаць фарміраванне ў вучняў уменняў здабываць веды самастойна неабходна з малодшых класаў.

Даследчы метада надзвычай блізкі да эўрыстычнаа. Розніца паміж імі заключаецца ў навучальнай ролі настаўніка і вучэбнай дзейнасці вучняў.

Даследчы метада рэалізуецца праз наступныа прыёмы: пастаноўка настаўнікам перад класам праблемы, асноўныа аспекты якой вырашаюцца групаю вучняў або па індывідуальным заданні; распрацоўка і прапанова вучням тэм і пытанняў да семінарскіа заняткаў, пастаноўка перад класам задачы падрыхтаваць

паведамленне на адну з прапанаваных тэм або самастойна прааналізаваць пазапраграмны твор.

Віды дзейнасці вучняў пры даследчым метадзе: самастойны аналіз усяго твора або яго часткі; супастаўленне двух або некалькіх праграмных твораў; супастаўленне розных поглядаў у літаратурнай крытыцы; супастаўленне твора з яго інтэрпрэтацыяй у тэатры або ў кіно і інш.

Вынікі такой працы могуць быць аформлены ў выглядзе вучнёўскіх дакладаў або сачыненняў.

Даследчы метадак актывізуе цікавасць вучняў да творчага пошуку і забяспечвае авалоданне імі метадаў навуковага пазнання, рыхтуе школьнікаў да навукова-даследчай працы.

ДЗЕСЯЦЬБАЛЬНАЯ СІСТЭМА ацэнкі вынікаў вучэбнай дзейнасці навучэнцаў. Уведзена ва ўстановах, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэдняй і прафесійна-тэхнічнай адукацыі, з 1 верасня 2002 г. (Пастанова Міністэрства адукацыі РБ ад 24. 05. 2002 г. № 21).

Па беларускай літаратуры ўстаноўлены наступныя ўзроўні засваення вучэбнага матэрыялу і паказчыкі ацэнкі.

Узровень пазнання аб'екта вывучэння. Характарызуецца адсутнасцю цікавасці да чытання мастацкай літаратуры (самастойна вучань чытае мала і неахвотна ці не чытае ўвогуле). Успрыманне чэмацыянальнае, спрошчанае. Мова неразвітая, бедная, са шматлікімі зобразлівымі, лексічнымі, стылістычнымі памылкамі. Слоўнікавы запас абмежаваны.

0 балаў – вучань не ведае тэксту мастацкага твора, што вывучаецца на ўроку, або без важкіх прычын адмаўляецца адказваць;

1 бал – тэкст прачытаны, але спасцігнуты на элементарным узроўні, пастаўленыя пытанні не асэнсоўваюцца ці асэнсоўваюцца няправільна. Вучань не ўсведамляе свайго адказу. Мова надзвычай неразвітая, са шматлікімі памылкамі;

2 балы – вучань з цяжкасцю асэнсоўвае пастаўленае пытанне. Замест адказу на аналітычныя пытанні пераказвае тэкст на сюжэтным узроўні. Думкі фармулююцца недакладна, мова бедная, з мноствам маўленчых і лексічных памылак.

Узровень неўсвядомленага ўзнаўлення вучэбнага матэрыялу. Характарызуецца адсутнасцю начытанасці і ўстойлівага інтарэсу да чытання мастацкай літаратуры, фрагментарным, але эмацыянальным успрыманнем літаратурнага твора, актуалізацыяй неістотных дэталей пры няўвазе да сутнасных параметраў. Назіраецца імкненне зразумець і асэнсаваць літаратурны твор. Мова бедная, са шматлікімі маўленчымі і лексічнымі памылкамі;

3 балы – твор успрымаецца эмацыянальна, з цяжкасцю асэнсоўваецца на ўзроўні эпизодаў. Вучань не бачыць сувязі паміж эпизодамі, не можа растлумачыць паводзіны героя, не разумее яго характар, аднак памятае паслядоўнасць падзей у творы, ахвотна пераказвае тэкст, хоць і дапускае недакладнасці ў адказе;

4 балы – літаратурны твор эмацыянальна перажываецца, эмацыянальна ацэньваюцца характары герояў, іх паводзіны і ўчынкі. Ёсць спробы спасцігнуць адносіны аўтара да адлюстраваных падзей і да герояў. Тэкст з задавальненнем пераказваецца, хоць і з некаторымі недакладнасцямі, аднак не стае аналітычнага падыходу. Вучань не ўмее дастаткова глыбока і доказна абгрунтаваць свае разважанні і прывесці адпаведныя прыклады, матэрыял выкладаецца непаслядоўна, фрагментарна.

Узнаўленне вучэбнага матэрыялу на ўзроўні разумення. Характарызуецца пэўнай начытанасцю, устойлівай цікавасцю да прадмета, эмацыянальным, хоць і недастаткова глыбокім (часам нават фрагментарным), успрыманням літаратурнага твора, спробай зразумець і асэнсаваць тэкст. Сустрэкаюцца нягрубныя, але шматлікія маўленчыя памылкі.

5 балаў – твор эмацыянальна перажываецца, асэнсоўваецца са спробай (хоць і незаўсёды ўдалай) ацаніць характары і сітуацыі па маральных крытэрыях. Назіраецца цікавасць вучня да маральнага аспекту ўчынкаў персанажаў, аднак не стае логікі, глыбіні і доказнасці ў разважаннях;

6 балаў – назіраюцца цікавасць вучня да чытання мастацкіх твораў і да прадмета ў цэлым, спроба ацэнкі персанажаў, іх паводзін і ўчынкаў, якія заўсёды эмацыянальна перажываюцца. Вучань абгрунтоўвае свае разважанні, але не заўсёды доказна, паслядоўна, часам збіваецца на пераказ тэксту.

Узровень прымянення ведаў у знаёмай сітуацыі. Характарызуецца дастатковай для свайго ўзросту начытанасцю (вызначаецца тым, што вучань прачытаў 50 – 70 % кніг, згаданых у спісе праграм для дадатковага чытання). Назіраецца ўстойлівы інтарэс да чытання мастацкай літаратуры, разуменне і асэнсаванне літаратурнага твора: на ўзроўні характараў, іх суадносін у сюжэтнай і кампазіцыйнай будове. Сустрэкаюцца нешматлікія маўленчыя памылкі.

7 балаў – дастаткова поўнае разуменне і асэнсаванне тэксту на фоне эмацыянальнага перажывання сітуацый. Уменне аперываць у працэсе аналізу метадам супастаўлення характараў з улікам родава-жанравай спецыфікі твора;

8 балаў – свабоднае валоданне тэкстам, разуменне і актыўнае перажыванне праблематыкі літаратурнага твора. Эмацыянальна-маральныя ацэнкі характараў і сітуацый з улікам кампазіцыйнай будовы твора, суадносін элементаў кампазіцыі і іх ролі ў тэксце.

Узровень прымянення ведаў у незнаёмай сітуацыі, творчы перанос ведаў. Характарызуецца надзвычай добрай начытанасцю, якая часам перавышае дастатковы для дадзенага класа ўзровень, самастойным і творчым падыходам у асэнсаванні літаратурнага твора на ўзроўні праблематыкі, разумення аўтарскай канцэпцыі жыцця і асобы. Дапускаюцца асобныя маўленчыя памылкі.

9 балаў – уменне аналізаваць характар у святле пастаўленай аўтарам праблемы з улікам жанравай і стылёвай спецыфікі літаратурнага твора. Самастойнасць у маральнай ацэнцы нестандартных сітуацый і характараў. Арыгінальнасць і абгрунтаванасць меркаванняў;

10 балаў – свабоднае валоданне метадам аналізу літаратурнага тэксту з улікам стылёвай манеры аўтара. Уменне бачыць сувязь паміж сістэмай вобразаў і кампазіцыйнай будовай твора для выяўлення аўтарскай канцэпцыі жыцця і асобы. Развіты эстэтычны густ.

ДРАМАТЫЧНЫ ГУРТОК у школе. Драматычны гурток ствараецца па ўзроставаму прынцыпу: аб'ядноўваць у адным гуртку вучняў малодшых і старшых класаў немэтазгодна. У гуртку могуць займацца ад 10 да 20 вучняў. Пры прыёме ў драматычны гурток неабходна падыходзіць да кожнага вучня індывідуальна, бо сярод удзельнікаў гуртка павінны быць не толькі актёры, але і тыя, хто будзе афармляць сцэну і абслугоўваць спектакль. Заняткі ў драматычным гуртку звязаны з тэатрам. Гурткоўцы знаёмяцца з тэатральным мастацтвам: чытаюць і абмяркоўваюць мемуарную і тэатразнаўчую літаратуру, праглядаюць спектаклі, пастаўленыя майстрамі сцэны.

Галоўная задача драматычнага гуртка – пастаноўка спектакляў. Пры выбары рэпертуару кіраўнік гуртка павінен памятаць, што абраны для пастаноўкі твор павінен быць якасным у мастацкіх і выхаваўчых адносінах. Тэматыка рэпертуару вызначаецца ўзростам гурткоўцаў. На пачатку працы гуртка ставяцца п'есы, напісаныя для дзяцей, а таксама інсцэнтроўкі казак, невялікіх апавяданняў і аповесцей. Набыўшы вопыт працы над “дзіцячымі” спектаклямі, гурткоўцы ўключаюць у свой рэпертуар творы класічнай драматургіі.

ДРАМАТЫЧНЫХ ТВОРАЎ ВЫВУЧЭННЕ. Драма (грэч. drama – дзеянне) – адзін з трох асноўных родаў мастацкай літаратуры (побач з лірыкай і эпасам). У аснову вывучэння драматычных твораў пакладзены тыя ж прынцыпы, што і пры вывучэнні твораў іншых родаў. Аднак праца над драматычнымі творамі мае свае асаблівасці, якія ўлічваюць на методыку аналізу драмы ў школе. Асаблівасцю драмы з'яўляецца драматычны характар дзеяння, якое ў ёй развіваецца, г. зн. рухаючай сілай падзей з'яўляецца сутыкненне перакананняў, інтарэсаў, або канфлікт. Канфлікт – аснова п'есы (К. Крапіва). Кожная з'ява ў п'есе паволі раскрывае характары персанажаў і рухае дзеянне наперад. П'еса пішацца для сцэны, і гэта таксама робіць адбітак на яе вывучэнне.

Пры вывучэнні драматычных твораў вучань павінен засвоіць шэраг тэарэтыка-літаратурных і тэатральных паняццяў, якія ўмоўна можна падзяліць на 4 групы.

1. Паняцці, якія ўваходзяць у актыўны лексічны запас вучня адразу пасля знаёмства з першай п'есай, якая вывучаецца ў школе: акт, дзея, з'ява, маналог, дыялог, рэпліка.

2. Паняцці, якія хутка запамінаюцца вучнямі, але для засваення іх патрэбна працяглая праца над аналізам некалькіх праграмных драматычных твораў (з паглыбленнем і канкрэтызацыяй): канфлікт, сюжэт, экспазіцыя, завязка, кульмінацыя, развязка.

3. Паняцці, якія абазначаюць жанр твора (драма, камедыя, трагікамедыя) і выклікаюць у школьнікаў пры іх асэнсаванні пэўныя цяжкасці. Для школьнікаў

іншы раз становіцца незразумелым, чаму В.Дунін-Марцінкевіч назваў “Пінскую шляхту” фарс-вадэвілем, а не проста камедыяй, а Я.Купала п’есу “Раскіданае гняздо” абазначыў як драма, а не трагедыя.

4. Паняцці, якія належаць да тэатральнага мастацтва, паколькі задача настаўніка выхаваць з вучняў не толькі ўдумлівых чытачоў, але і глядачоў. На ўроках літаратуры пры вывучэнні драматычных твораў павінны гучаць такія паняцці як пастаноўка, прэм’ера, аншлаг, акцёр, рэжысёр, мастак-афарміцель, сцэна і г.д.

Пад час вывучэння п’есы настаўнік абавязкова звяртаецца да яе тэатральнай гісторыі, для чаго выкарыстоўваюцца тэатральныя рэцэнзіі, мемуарная літаратура, водгукі аб спектаклях самога аўтара. Факты са сцэнічнага жыцця п’есы могуць быць уключаны на кожным з этапаў яе вывучэння, але найбольшую эфектыўнасць у асэнсаванні твора яны даюць на ўступных занятках. Каштоўнасць п’есы, яе надзённасць стане больш зразумелай, калі настаўнік зробіць паведамленне пра першы спектакль і рэакцыі на яго тэатральнай грамадскасці або пра сучасныя пастаноўкі п’есы (напр., камедыя Я.Купалы “Паўлінка”). Адсутнасць у драматычным творы аўтарскіх тлумачэнняў вымушае настаўніка рабіць на ўступных занятках пашыраны каментарый пра гістарычныя, палітычныя і культурныя падзеі часу, адлюстраваныя ў творы, падмацаваўшы свой аповед разнастайным наглядным матэрыялам.

Пры вывучэнні драматычных твораў з’явікае значэнне надаецца працы, якая абуджае ўяўленні. Школьнікі нібы осядапамогі аўтара, пры адсутнасці ў тэксце апісанняў, лірычных адступленняў, разгорнутых характарыстык, абавіраючыся толькі на рэплікі і рэмаркі, дыялогі і маналогі, павінны ўявіць месца дзеяння, час, у якім жывуць героі, іх знешні выгляд, манеру паводзін.

Важным метадычным прыёмам, які развівае ўяўленні, з’яўляецца складанне мізансцэн, якія вымушаюць вучняў уявіць не адзін персанаж, а размясціць на сцэне ў пэўны момант спектакля групу дзейных асоб, “убачыць” іх становішча, рухі, жэсты, міміку.

У час працы над развіццём тэатральнага ўяўлення настаўнік павінен патрабаваць ад вучняў абгрунтаваных тлумачэнняў да тых вобразаў і карцін, якія ўзнікаюць у іх свядомасці. Уяўленні павінны з’яўляцца найперш на падставе разнастайных гісторыка-літаратурных і гісторыка-бытавых ведаў. Калі вучням цяжка ўявіць карціны, характэрныя для пэўнай эпохі, неабходна выкарыстоўваць як наглядны матэрыял фатаграфіі акцёраў і сцэн з розных спектакляў, ілюстрацыі да твораў.

Важным этапам пры вывучэнні драматычнага твора ў школе з’яўляецца яго чытанне. Улічваючы невялікі памер п’есы, найлепш прапанаваць вучням прачытаць яе самастойна за некалькі дзён да аналізу твора ў класе. На ўроку п’еса выбарачна перачытваецца. Адбор матэрыялу для такой працы залежыць ад задач, якія, на думку педагога, трэба вырашыць пры вывучэнні твора. Настаўнік

папярэдне вызначае, якія з’явы, сцэны будзе чытаць сам, што і з якой мэтай праچытаюць вучні, а што прагучыць у аўдыёзапісе.

Найбольш карысным для разумення ідэйнага зместу драматычнага твора з’яўляецца чытанне самімі вучнямі, асабліва чытанне па ролях.

Метадысты лічаць мэтазгодным пры аналізе п’есы ісці “услед за аўтарам”, што азначае паслядоўна працаваць над дзеямі твора. Аналіз п’есы, як правіла, праходзіць у 3 этапы: уступныя заняткі (агульнае азнаямленне з творам), аналіз, заключныя заняткі.

Перш чым пачынаць працу над дзеяй, з’явай, неабходна, каб у вучняў склалася ўяўленне пра п’есу як мастацкае цэлае. Па гэтай прычыне першым крокам пры аналізе драматычнага твора павінна стаць выяўленне ўражанняў вучняў аб п’есе ў цэлым пасля дамашняга прачытання. На гэтым этапе з дапамогаю настаўніка ўстанаўліваецца, ў чым заключаецца галоўны канфлікт, і адбываецца першае знаёмства вучняў з дзейнымі асобамі і вызначаецца, якую ролю яны выконваюць у вырашэнні гэтага канфлікту.

Найбольш эфектыўным шляхам пры вывучэнні драмы па дзеях з’яўляецца каменціраванае чытанне, калі ідзе аналіз з чытаннем асобных урыўкаў і адначасовым іх каментарыем. У працэсе такога аналізу адбываецца назіранне вучняў за развіццём дзеяння, вырашэннем канфлікту і раскрыццём характараў герояў. У п’есе практычна адсутнічае аўтарская дапамога ва ўспрыманні твора, таму перад настаўнікам стаіць задача навучыць школьнікаў адчуваць і разумець падтэкст. Настаўнік можа даць сваё разуменне тэксту або азнаёміць вучняў з інтэрпрэтацыяй, дадзенай вучоным, рэжысёрам або акцёрам.

ДРУК (польск. druk, ад ням. Druck) – друкаванне кніг, газет, выдавецкая справа.

ДРУК ШКОЛЬНЫ. Як форма творчай дзейнасці вучняў з’яўляецца адным з дзейсных сродкаў арганізацыі і выхавання школьнага калектыва.

Віды школьнага друку разнастайныя: шматлікія газеты – агульнашкольныя, грамадскіх арганізацый, класаў, гурткоў, клубаў, сатырычныя газеты, фотагазеты, бюлетэні, “Малалкі”, часопісы, альманахі і інш.

Вялікую метадычную дапамогу ў арганізацыі школьнага друку аказвае настаўнік літаратуры, асабліва калі ён за час вучобы ў ВНУ атрымаў кваліфікацыю журналіста. (У Беларускай дзяржаўнай педагагічнай універсітэце імя Максіма Танка з 1993 г. вядзецца падрыхтоўка студэнтаў па спецыяльнасці “Беларуская мова і літаратура, дзіцячая і юнацкая журналістыка”).

ДЫДАКТЫКА (грэч. didaktikos – павучальны) – раздзел педагогікі, у якім разглядаюцца метады і формы навучання і выхавання.

ДЫДАКТЫЧНЫЯ ГУЛЬНІ – гульні, спецыяльна прызначаныя для рэалізацыі мэтай навучання.

ДЫДАКТЫЧНЫЯ СРОДКІ – сродкі, з дапамогаю якіх рэалізуюцца мэты навучання; падзяляюцца на матэрыяльныя і сродкі нематэрыяльнага характару

(метады і прыёмы навучання, формы арганізацыі вучэбна-пазнавальнай дзейнасці).

ДЫКТАНТ-ВІКТАРЫНА (ад лац. *dictare* – дыктаваць і ад лац. *victoria* – перамога) па літаратуры. Дыктант-віктарына праводзіцца, як правіла, у старшых класах і асабліва прыданы пры падрыхтоўцы вучняў да выпускнога экзамену або выніковага тэсціравання, а таксама пры абагульненні і паўтарэнні вывучанага матэрыялу ў канцы чвэрці ці навучальнага года.

Методыка правядзення літаратурнага дыктанта-віктарыны не складаная. Абраўшы канкрэтную тэму, настаўнік распрацоўвае па ёй сістэму пытанняў-тэзісаў у форме апавядальных сказаў. Колькасць іх вызначае сам славеснік у залежнасці ад узросту вучняў, значнасці тэмы і часу, адведзенага на напісанне дыктанта. Перад пачаткам працы вучні папярэджваюцца, што яны павінны кожны наступны адказ запісваць з новага радка і пазначаць яго парадкавым нумарам, які назаве настаўнік. У часе дыктанта настаўнік чытае толькі пачатак сказа, а вучні запісваюць толькі яго працяг – адно-два словы, якія і будуць адказам на пытанне. Калі ж вучань не можа адразу адказаць на якое-н. пытанне, ён пасля парадкавага нумара ставіць у сшытку прочырк.

ДЫКЦЫЯ (лац. *dictio*) – вымаўленне: выгазнасць у вымаўленні слоў і сказаў.

ДЫПЛОМ (грэч. *diploma* – ліст, складзены ўдвая) – дакумент аб заканчэнні вышэйшай або сярэдняй спецыяльнай навучальнай установы, а таксама аб прысуджэнні вучонай ступені.

ДЫПЛОМНАЯ ПРАЦА – заключная праца вучэбна-даследчага характару, якую выконваюць студэнты пры заканчэнні вышэйшай навучальнай установы. Абараняецца на пасяджэнні дэжурнай экзаменацыйнай камісіі.

Да дыпломнай працы па методыцы выкладання літаратуры прад'яўляюцца наступныя патрабаванні.

– тэма дыпломнага даследавання павінна быць актуальнай, вырашаць значныя метадычныя задачы;

– усе тэарэтычныя і эксперыментальныя вывады павінны быць абгрунтаваны, правераны на практыцы ў школе і мець элементы навізны;

– апрацоўку вынікаў метадычнага эксперыменту неабходна выконваць на аснове статыстычных метадаў;

– У дыпломнай працы студэнт павінен выявіць высокі ўзровень уласнай педагагічнай і навуковай культуры, свае творчыя здольнасці, глыбокія веды, уменні і навыкі.

Структурнымі часткамі дыпломнай працы па методыцы выкладання літаратуры з'яўляюцца тытульны ліст, змест, уступ, асноўная частка, заключэнне, спіс выкарыстанай літаратуры, дадаткі.

Ва ўводзінах даецца абгрунтаванне выбару тэмы і яе актуальнасць, фармулюецца мэта і задачы даследавання, вызначаюцца яго аб'ект і прадмет,

паказваюцца метадалагічныя асновы і метады, з дапамогаю якіх будуць вырашацца пастаўленыя задачы.

У асноўнай частцы дыпломнай працы (у раздзелах) неабходна лагічна і абгрунтавана выкласці матэрыял, метадыку даследавання, вынікі. Кожны раздзел абавязкова заканчваецца вывадамі.

Зместам заключэння з'яўляюцца асноўныя вынікі даследавання і зробленыя на іх аснове вывады.

ДЫСКУСІЯ (фр. discussion – даследаванне, абмеркаванне) – метады групавога навучання, які забяспечвае актыўнае далучэнне вучняў да абмену думкамі, ідэямі, меркаваннямі пра спосабы вырашэння якой-н. праблемы. *Дыскусія на літаратурную тэму.*

ДЫСПУТ (ад лац. disputare – разважаць, спрачацца) – 1) калектыўнае публічнае абмеркаванне якіх-н. актуальных праблем, адзін з актыўных метадаў навучання.

У школьнай практыцы шырока выкарыстоўваюцца літаратурныя дыспуты. Адметнасць літаратурнага дыспута ў тым, што вучням прапануецца абмеркаваць такія пытанні (звычайна маральна-этычнага зместу), якія могуць выклікаць процілеглыя адказы.

Дыспут можа быць запланаваны славеснікам як частка ўрока. Магчыма таксама пабудова ўсяго ўрока ў форме дыспуту. Практыка паказвае, што атрыманыя ў часе літаратурнага дыспуту веды пераходзяць у перакананні: вучні набываюць навыкі аргументавана абараняць сваю пазіцыю. Многія настаўнікі-філолагі паспяхова выкарыстоўваюць іх у штодзённай практыцы. Аднак для ўзнікнення сапраўднай дыскусіі на ўроку літаратуры неабходны адпаведныя ўмовы: адных завучаных фраз з падручніка тут мала, патрэбны свае думкі, перакананні, уражанні. Акрамя абавязковага бездакорнага ведання зместу твора, вучні павінны адчуваць сябе камфортна: давяраць педагогу, не баяцца выказаць альтэрнатыўныя думкі.

Правільная пастаноўка настаўнікам праблемнага пытання дае магчымасць дасягнуць станоўчых вучэбна-выхаваўчых вынікаў. Кожнае пытанне мае не толькі пазнавальнае, але і маральна-выхаваўчае значэнне, таму што вучыць глыбока разумець ідэйна-эстэтычны змест твора. Дыскусійным павінен быць і сам твор.

ДЭБАТЫ (фр. débats – спрачацца) – абмеркаванне якога-н. пытання, спрэчкі, абмен думкамі; адна з формаў вучэбнай дыскусіі.

ДЭДУКЦЫЯ (лац. deductio – вывядзенне) – спосаб разважання, пры якім новае палажэнне выводзіцца чыста лагічным шляхам на аснове папярэдніх: разважання ад агульнага да прыватнага.

ДЭКЛАМАЦЫЯ (лац. declamatio – выпрацоўка красамоўства) – выразнае чытанне мастацкіх твораў на памяць.

ЖЭСТ (фр. geste) – рух рукі, галавы для пацвярджэння сказанага, падача якіх-небудзь знакаў, сігналаў.

ЗАДУМА – ідэя, звязаная з уяўленнем аб спосабах яе рэалізацыі, якая метадычна аформлена, але існуе толькі ў свядомасці даследчыка (настаўніка). *Педагогічная задума.*

ЗАКЛЮЧНЫЯ ЗАНЯТКІ як этап вывучэння мастацкага твора. Змест заключных заняткаў можа быць накіраваны на паглыбленае разуменне аўтарскай пазіцыі, характараў герояў, месца твора або ўсёй творчасці пісьменніка ў агульным літаратурным працэсе і ў жыцці грамадства.

Абагульняльная гутарка (дыспут), лекцыя настаўніка, віктарына, літаратурны дыктант, конкурс чытальнікаў, даклады і рэфераты вучняў, супастаўленне мастацкага твора са спектаклем або кінаверсіяй – асноўныя метады і прыёмы на заключных занятках. Заключныя заняткі – гэта не паўтарэнне раней вывучанага, а менавіта падвядзенне вынікаў. Выбар формаў працы павінен быць абгрунтаваны.

Змест і метадыка правядзення заключных заняткаў шмат у чым залежыць ад родавай і жанравай спецыфікі твора. Вывучэнне лірыкі лагічна завяршыць конкурсам на лепшую дэкламацыю вершаў, драматычнага твора – абмеркаваннем спектакля або лекцыяй пра тэатральнае жыццё пэсы, эпічнага твора – дыспутам, канферэнцыяй, супастаўленнем з іншымі мастацкімі творамі.

ЗАКОН – абавязковае для ўсіх правіла, устаноўленае вышэйшым органам дзяржаўнай улады, якое мае юрыдычную сілу. У Рэспубліцы Беларусь законы прымае парламент – Нацыянальны Сход Рэспублікі Беларусь.

ЗАКОН “АБ АДУКАЦЫІ У РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ”. Прыняты ў 1991 г. Другая рэдакцыя – у 2002 г. У Законе дакладна сфармуляваны прынцыпы палітыкі ў галіне адукацыі, мэты і задачы нацыянальнай сістэмы адукацыі, яе структура, правы і абавязкі выкладчыкаў, вучняў і студэнтаў, фінансаванне сістэмы адукацыі. У адпаведнасці з Законам была распрацавана Канцэпцыя рэформы агульнаадукацыйнай сярэдняй школы.

ЗАКОН “АБ МОВАХ У БЕЛАРУСКАЙ ССР”. Прыняты ў 1990 г. У адпаведнасці з Законам аб мовах беларускай мове быў нададзены статус дзяржаўнай мовы.

ЗАМЕТКА як жанр школьнага сачынення. Заметка – кароткае пісьмовае або друкаванае паведамленне пра што-н. Звычайна заметкі ў школе пішуць для насценнага друку. У іх, як правіла, асвятляецца адзін які-н. факт, расказваецца як і па якіх прычынах ён адбыўся. Дэталі, якія не маюць істотнага значэння, апускаюцца. Заметка можа заканчвацца вывадам або прапановай, у якой заключаецца галоўная думка.

ЗАМОЦІН Іван Іванавіч [20. 10 (1. 11.). 1873, в. Крывуліна Бежацкага павета Цвярскай губерні – 25. 5. 1942], беларускі і рускі літаратуразнавец і метадыст. Акадэмік АН БССР (1928). Член-карэспандэнт АН СССР (1929). Доктар філалагічных навук (1934).

Скончыў Пецябургскі гісторыка-філалагічны інстытут (1897), працаваў у гімназіях Варшавы і Пецябурга. З 1904 г. прыват-дацэнт Варшаўскага, пасля Пецябургскага універсітэтаў. Прафесар Варшаўскага (1908 – 1916), Данскога (1917 – 1922) універсітэтаў, БДУ (з 1922), Мінскага педінстытута (з 1931).

І. І. Замоцін – аўтар прац па гісторыі рускай літаратуры XVIII – XX стст. Яго пярэ належаць працы па гісторыі беларускай літаратуры пачатку XX ст.: “Пуціны беларускай літаратуры (Якуб Колас – “Новая зямля”)” (1924), “Паэма Якуба Коласа “Сымон-музыка” як аўтахарактарыстыка” (1924), “Беларуская драматургія, ч. I – Драматычныя творы Я. Купалы” (1927), “М. Багдановіч. Крытыка-біяграфічны нарыс” (1927) і інш.

Працуючы выкладчыкам ВНУ, І. І. Замоцін распрацоўваў пытанні метадыкі вывучэння беларускай літаратуры ў новай школе. Сярод настаўнікаў-філалагаў асабліва папулярнымі былі два выпускі яго метадычных нарысаў “Мастацкая літаратура ў школьным выкладанні” (1927 – 1928). Гэта была першая навуковая праца па метадыцы выкладання беларускай літаратуры.

Метадычныя погляды І. І. Замоціна ў многім адпавядаюць патрабаванням сучаснай школы. Ён вылучаў два найважнейшыя прынцыпы ў метадыцы выкладання літаратуры – прынцыпы “навуказгоднасці” (навуковасці) і “педагагічнасці” (выхаваўчага навучання).

І. І. Замоцін крытычна ставіўся да тэматычнага вывучэння, хібы якога бачыў у тым, што ў школу траплялі далёка не лепшыя ў мастацкіх адносінах творы, якія штучна “прывязваліся” да грамадска-палітычнай тэмы.

Вучоны важнае значэнне надаваў літаратурнаму аналізу, выпрацоўцы ў школьнікаў навыкаў крытычнай ацэнкі прачытанага. Не лічачы патрэбным выкладаць у школе гісторыю эстэтычных тэорый, ён раіў пры вывучэнні літаратуры супастаўляць творы, якія адрозніваюцца сваім стылем. Пры аналізе асаблівасцей мовы мастацкай літаратуры І. І. Замоцін прапаноўваў знаёміць вучняў з паэтычнай стылістыкай беларускіх пісьменнікаў, вучыць іх арыентавацца ў жанрах і кампазіцыі твораў.

І. І. Замоцін бачыў патрэбу ў сістэматычным выкладанні літаратуры. У старшых класах, пачынаючы з сёмага, ён вылучаў чатыры раздзелы: вусная народная творчасць, старажытная, новая і навейшая літаратура.

І. І. Замоцін распрацоўваў і пытанне пазакласнага чытання, якое, па яго меркаванні, павінна быць цесна звязана з сістэмай класнага выкладання літаратуры і дапаўняць яго.

Настойліва прапагандуючы з’рыстычную гутарку і дыспут як аптымальныя метады аналізу твору, вучоны рэзка крытыкаваў суды над галоўным героем, у працэсе якіх абмеркаванні ператваралася ў маралізатарства, а “падсудны” ўспрымаўся як рэальны чалавек, як сучаснік, без уліку светапогляду аўтара, канкрэтных гістарычных умоў і мастацкага вымыслу.

Важную функцыю ў адукацыйна-выхаваўчым працэсе, на думку І. І. Замоціна, павінны выконваць літаратурныя гутаркі, экскурсіі, вечары, на якіх

вучні не толькі папаўняюць свае веды па праграме, але і знаёмяцца з лепшымі ўзорамі замежнай і навінкамі роднай літаратуры.

Каштоўнай з’яўляецца распрацаваная І. І. Замоціным метадыка выкладання пісьмовых прац. Ён цесна звязваў іх з развіццём мовы, з начытанасцю вучняў, з вывучэннем тэорыі і гісторыі літаратуры. Галоўнае патрабаванне, якое прад’яўлялася да вучнёўскіх пісьмовых практыкаванняў, – гэта свядомае, а не механічнае іх выкананне.

ЗАСВАЕННЕ ведаў – пазнаваўчая дзейнасць, накіраваная на авалоданне ведамі, уменнямі, навыкамі.

ЗДОЛЬНАСЦІ – індывідуальна-псіхалагічныя ўласцівасці асобы, якія рэалізуюцца спецыялізаванымі функцыянальнымі сістэмамі галаўнога мозга і якія пры спрыяльных умовах у найбольшай ступені вызначаюць паспяховасць асваення і прадуктыўнасць выканання якой-н. дзейнасці (вучэбнай, працоўнай, творчай, камунікатыўнай, спартыўнай).

ЗДОЛЬНАСЦІ ЛІТАРАТУРНЫЯ. Уключаюць ў сябе наступныя кампаненты: паэтычнае ўспрыняцце, якое выражаецца ў яркім і дакладным вобразным бачанні, эмацыянальным перажыванні, паэтычнай вобразнасці, уменнем бачыць мастацкія дэталі; назіральнасць: вобразная памяць; вобразнае мысленне; эстэтычнае пачуццё; творчае ўяўленне, якое праяўляецца ў здольнасці да імправізацыі, стварэння новых вобразаў, у здольнасці да суперажывання; здольнасць да авалодання дакладнай і зырайнай літаратурнай мовай.

ІВАШЫН Васіль Уладзіміравіч [нар. 9.05.1913, в. Ляхавічы Дзяржынскага р-на Мінскай вобл.], беларускі літаратуразнавец, педагог і метадыст. Акадэмік АПН СССР (1967). Доктар філалагічных навук (1965). Прафесар (1973).

Скончыў Мінскі транспартна-эканамічны тэхнікум (1933), Мінскі педагагічны інстытут імя М. Горкага (1938). Выкладаў беларускую мову і літаратуру ў Віцебскім педвучылішчы. У пасляваенныя гады паспяхова скончыў аспірантуру пры Акадэміі навук БССР, працаваў старшым навуковым супрацоўнікам, загадчыкам сектара ў Інстытуце літаратуры АН БССР (1949–1967). У 1967–1978 гг. – дырэктар Навукова-даследчага інстытута Міністэрства асветы БССР, з 1978 г. – вядучы навуковы супрацоўнік БелНДІ адукацыі.

Навуковыя працы В. У. Івашына прысвечаны актуальным пытанням тэорыі і гісторыі беларускай літаратуры. Асноўны накірунак даследаванняў – творчасць Я. Купалы, праблемы рэалізму, беларуска-рускіх літаратурных сувязей. Адным з аспектаў шматграннай дзейнасці В. У. Івашына з’яўляецца яго актыўны ўдзел у распрацоўцы метадыкі выкладання беларускай літаратуры ў школе. В. У. Івашын – аўтар падручніка “Беларуская літаратура” для VIII (IX) класа (з В. В. Барысенкам, 19-е выд., 1978; з М. А. Лазаруком, 8-е выд., 1979). Пад яго кіраўніцтвам і пры непасрэдным удзеле як аўтара ствараліся праграмы па беларускай літаратуры і метадычныя дапаможнікі для настаўнікаў: “Вывучэнне літаратуры” (1980), “Адзінства навучання і выхавання на ўроках літаратуры” (1982), “Изучение русской литературы во взаимосвязи с белорусской” (1982) і

інш. В. У. Івашын – член навуковага калектыву па распрацоўцы Канцэпцыі літаратурнай адукацыі ў школе (1991).

Узнагароджаны ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга, ордэнам Айчыннай вайны II ступені, медалямі.

ІДЭЯ (грэч. *idea* – паняцце) – думка, якая атрымала канцэптualaнае афармленне.

ІЛЮСТРАВАННЕ (ад лац. *illustrare* – рабіць ясным) – адзін з актыўных метадаў выкладання літаратуры ў школе, з дапамогаю якога рэалізуецца прынцып нагляднасці. Метад ілюстравання прадугледжвае выкарыстанне слыхавога, зрокавага, мастацка-выяўленчага, графічнага, славесна-вобразнага і камбінаванага відаў нагляднасці (радкі з твора, урыўкі з успамінаў, творы жывапісу, партрэт пісьменніка, ілюстрацыі да твораў, табліцы, схемы, літаратурныя карты). Асноўнымі прыёмамі метада ілюстравання з’яўляюцца: вуснае славеснае маляванне, падрыхтоўка вучнямі ілюстрацый да твора, мізансцэніраванне, інсцэніраванне, складанне кадрапланаў, экскурсія).

ІЛЮСТРАЦЫЯ (лац. *illustratio* – выява, жывое апісанне) – 1) малюнак у кнізе, які суправаджае тэкст, тлумачыць тэкст; 2) *перан.* прыклад, які наглядна паказвае, пацвярджае што-н.

ІНВАРЫАНТНАСЦЬ (н-лац. *invariants* – які не змяняецца) – нязменнасць, незалежнасць ад чаго-н.

ІНВАРЫАНТЫ ПЕДАГАГІЧНЫЯ (МЕТАДЫЧНЫЯ) – педагагічныя (метадычныя) ісціны, якія не падлягаюць перагляду.

ІНДУКЦЫЯ (лац. *inductio* – узядзенне) – спосаб разважання ад асобных прыватных фактаў да агульных вывадаў, абагульненняў.

ІНДЫВІДУАЛЬНАЕ НАВУЧАННЕ (фр. *individuel* – непадзельнае) – адна з формаў арганізацыі вучэбных заняткаў, пры якіх ажыццяўляецца педагагічнае ўзаемадзеянне настаўніка з вучнямі, якія знаходзяцца па-за класам. *Індывідуальнае навучанне вучня з абмежаванымі фізічнымі магчымасцямі.*

ІНДЫВІДУАЛЬНЫ ПАДХОД – адзін з прынцыпаў педагогікі; сістэма працы з канкрэтным вучнем з улікам яго асаблівасцей.

ІННАВАЦЫЯ (англ. *innovation* – новаўвядзенне) – стварэнне, распаўсюджанне новых сродкаў, якія задавальняюць патрэбы чалавека і грамадства.

ІННАВАЦЫЯ ПЕДАГАГІЧНАЯ (МЕТАДЫЧНАЯ) – галіна педагагічнай навукі, якая вывучае працэс абнаўлення педагагічнай дзейнасці, яе прынцыпы, заканамернасці, метады і сродкі.

ІНСЦЭНІРАВАННЕ (ад *in* + *сцэна*) – распрацоўка і пастаноўка п’есы паводле апавядання, урыўка з аповесці або рамана. Прыём інсцэніравання актывізуе эмацыянальнае суперажыванне і пазнавальную дзейнасць вучняў пры вывучэнні літаратуры. Пры інсцэніраванні вучні лепш усведамляюць эпоху, адлюстраваную ў творы, дакладней спасцігаюць характары герояў і матывы іх

учынкаў. Інсцэніраванне найчасцей прымяняецца ў працэсе аналізу мастацкага твора або на заключным этапе яго вывучэння.

Асаблівае значэнне прыёму інсцэніравання надаецца пры вывучэнні драматычных твораў.

ІНТЭЛЕКТ (лац. intellectus – разуменне, пазнанне) – розум, здольнасць мысліць, пранікнёнасць, сукупнасць тых разумовых функцый (параўнанні, утварэнні паняццяў, меркаванні, заключэнні і г.д.), якія ператвараюць успрыняцце ў веды або крытычна пераглядаюць і аналізуюць ужо вядомыя веды.

ІНТЭЛЕКТУАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА – узровень развіцця асобы, які характарызуецца мерай засваення духоўнага багацця і ўяўляе сабою сукупнасць адукаванасці, самастойнасці мыслення, разумення прыярытэту агульначалавечых каштоўнасцей, бачання з’яў у супярэчнасцях і ўмення ацэньваць іх, актыўнага імкнення і ўмення вучыцца і папаўняць веды, творчага падыходу да ўсялякай справы.

ІНТЭРВ’Ю (англ. inter – паміж + view – пункт погляду) – спосаб інфармацыі з дапамогаю вуснага апытання. *Спосаб выяўлення чытацкіх інтарэсаў.*

ІНТЭРВ’Ю як жанр школьнага сачынення. Інфармацыя гэтага тыпу выкладу фактаў вядзецца ад імя асобы, думка якой з’яўляецца цікавай для чытача. У школьнай практыцы інтэрв’ю, як правіла, змяшчаецца ў насценным друку. Вылучаюць два віды інтэрв’ю – інтэрв’ю-паведамленне, якое ставіць галоўным чынам інфармацыйную мэту, і інтэрв’ю-думку – каменціраванне вядомых фактаў і падзей.

Вучань, які рыхтуе інтэрв’ю, звяртаецца з пытаннямі наконт якой-н. падзеі да чалавека, які непасрэдна ўдзельнічаў у ёй. Адказы на пытанне складаюць інтэрв’ю.

Для таго, каб інтэрв’ю было сапраўды цікавым, пытанні павінны быць загадзя дасканала прадуманы і сфармуляваны так, каб адказы на іх раскрывалі самае цікавае ў чалавеку.

ІНТЭРПРЭТАЦЫЯ (лац. interpretatio – растлумачэнне) – тлумачэнне, раскрыццё сэнсу чаго-н. *Інтэрпрэтацыя тэксту.*

ІНФАРМАЦЫЙНЫЯ ТЭХНАЛОГІ – выкарыстанне камп’ютэраў для захавання, апрацоўкі і перадачы ведаў.

ІНФАРМАЦЫЯ (лац. informatio – паведамленне, растлумачэнне) – 1) сукупнасць якіх-н. звестак, ведаў; 2) звесткі аб навакольным свеце, працэсах, з’явах, падзеях, якія ў ім адбываюцца, успрымаюцца чалавекам і зберагаюцца машынамі і іншымі сістэмамі.

КАБІНЕТ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ – спецыяльна абсталяванае класнае памяшканне для правядзення заняткаў па беларускай мове і літаратуры.

Важнае значэнне для арганізацыі і правядзення ўрокаў і пазакласных мерапрыемстваў у кабінете беларускай мовы і літаратуры мае правільна

ўкамплектаваная бібліятэка кабінета. Бібліятэка кабінета звычайна складаецца з асноўных прац па мовазнаўству і літаратуры, метадычных дапаможнікаў і часопісаў “Роднае слова”, “Полымя”, падшыўкі газеты “Літаратура і мастацтва”, літаратуры па пытаннях мастацтва, падручнікаў, хрэстаматый, зборнікаў практыкаванняў, слоўнікаў.

У кабінэце беларускай мовы і літаратуры захоўваюцца планы і канспекты лепшых урокаў па асобных тэмах, найбольш цікавыя творчыя працы вучняў, вучнёўскія філалагічныя часопісы і газеты, матэрыялы, якія адлюстроўваюць метадычную працу настаўнікаў, аб’яднаных у школьнай кафедры.

Сучасны кабінет беларускай мовы і літаратуры павінен быць абсталяваны аўдыё- і відэаапаратурай, камп’ютэрнай тэхнікай для дэманстрацыі разнастайнага нагляднага матэрыялу (фрагменты школьных кінафільмаў, электронныя вучэбныя дапаможнікі, слайды, рэпрадукцыі з карцін і г.д.) і для выканання вучэбных заданняў.

Загадванне кабінетам беларускай мовы і літаратуры даручаецца аднаму з настаўнікаў-славеснікаў.

КАДРАПЛАН (фр. cadre – рама + *план*) – некалькі ўзаемазвязаных славесных момантаў, у якіх адлюстраваны паслядоўныя сцэны з эпічнага або драматычнага твора. Складанне кадранана – адзін з прыёмаў метада ілюстравання – вызначаецца дынамікай і нагадвае працу над стварэннем дыяфільма.

КАЛЁКВІУМ (лац. colloquium – гутарка) – адна з формаў праверкі і замацавання ведаў вучняў, суб’ектаванне настаўніка з вучнямі або выкладчыка са студэнтамі.

КАЛЯДА Андрэй Андрэевіч [нар. 3. 06. 1940, в. Панямонь Навагрудскага р-на Гродзенскай вобл.] – беларускі тэатральны педагог. Кандыдат педагагічных навук (1975). Прафесар (1993).

Скончыў СШ № 1 г. Навагрудка (1957). У 1958–1962 гг. вучыўся на акцёрскім факультэце Беларускага тэатральна-мастацкага інстытута. Працаваў акцёрам Беларускага тэатра імя Я. Купалы (1962–1966). У 1966–1989 гг. працуе на кафедры беларускага мовазнаўства і беларускай літаратуры Мінскага педінстытута імя М. Горкага. З 1989 г. працуе прарэктарам па вучэбнай рабоце Беларускага тэатральна-мастацкага інстытута (акадэміі мастацтваў), вядзе курс “Акцёр драматычнага тэатра, кіно, чытальнік”. У 1966–1995 гг. быў мастацкім кіраўніком тэатра чытальнікаў “Жывое слова” (з 1977 г. званне “народнага”). Друкавацца пачаў у 1967 г. Аўтар шматлікіх публікацый па тэорыі і методыцы выразнага чытання. Аўтар метадычных і вучэбных дапаможнікаў: “Выразнае чытанне” (1970, 3-е выд. 1989), “Выразнае чытанне сатырычных вершаў, баек і драматычных твораў” (1973), “Расказванне і чытанне ў дзіцячым садзе” (1978),

“Выразнае чытанне. IV – VII класы” (1982), “Слоўнік акцёра і рэжысёра” (1995).
Перакладчык літаратурных твораў з рускай мовы.

КАМЕНТАРЫЙ (лац. commentarius) – тлумачэнні, паясненні да якога-н. друкаванага тэксту.

КАМЕНЦІРАВАНАЕ ЧЫТАННЕ. У методыцы выкладання літаратуры вядомы некалькі відаў каментарыя: тлумачэнне незразумелых слоў, гістарычны і гісторыка-бытавы каментарый.

Каменціраваным называюць такі від чытання, пры якім славеснік чытае ўслых твор або завершаную частку і адразу тлумачыць іх змест. Задача педагога – засяродзіць увагу вучняў на майстэрстве пісьменніка, дапамагчы ім у кожным вобразе ўбачыць яго мастацкі сэнс.

Метадам каменціраванага чытання найлепш чытаць першыя раздзелы вялікага эпічнага твора і першыя акты п’ес, што дае вучням магчымасць хутчэй і ўсвядомлена ўключыцца ў аналіз мастацкага тэксту. Каменціраванае чытанне звычайна спалучаецца з эўрыстычнай гутаркай.

КАНКРЭТЫЗАЦЫЯ (фр. concrétisation – згушчэнне, ушчыльненне) – 1) выражэнне ў дакладнай, канкрэтнай форме; 2) удакладненне чаго-н.

КАНСПЕКТ (лац. conspectus – агляд) – кароткі запіс, сціслы выклад артыкула, кнігі, лекцыі, даклада. Канспект бывае тэкстуальны, вольны, змешаны. Канспект выкарыстоўваецца на ўроках літаратуры ў старшых класах пры вывучэнні крытычных артыкулаў, а таксама пры разглядзе аглядавых тэм, жыцця і творчасці пісьменніка, калі асноўным метадам выкладання з’яўляецца лекцыя. Праца над канспектам вядзецца ў наступнай паслядоўнасці: чытанне мастацкага твора або артыкула, падзел тэксту на часткі, складанне плана і напісанне тэксту.

КАНСУЛЬТАЦЫЯ (лац. consultatio – адзін з відаў вучэбных заняткаў – гутарка настаўніка з вучнямі з мэтай пашырэння і паглыблення іх ведаў.

КАНФЕРЭНЦЫЯ ЛІТАРАТУРНАЯ (лац. conferentia) – адна з формаў урока або пазакласнага мерапрыемства ў старшых класах, у час якой вучні чытаюць і абмяркоўваюць даклады на літаратурную тэматыку. Метадысты вылучаюць наступныя віды канферэнцый: рэкамендацыйныя, выніковыя, тэматычныя. На літаратурных канферэнцыях могуць разглядацца творы, вызначаныя праграмай для вывучэння на ўроках, а таксама рэкамендаваныя настаўнікам для пазакласнага чытання. Пытанні для канферэнцыі рыхтуе настаўнік, улічваючы маральна-этычную, эстэтычную і філасофскую праблематыку твораў. Пры падрыхтоўцы дакладаў вучні карыстаюцца дадатковай літаратурай. На літаратурных канферэнцыях па кожным пытанні можа выступаць адзін або некалькі дакладчыкаў. Астатнія вучні могуць задаваць пытанні, дапаўняць дакладчыка або выступаць у якасці апанентаў. Значную дапамогу вучням пры падрыхтоўцы да літаратурнай канферэнцыі можа аказаць школьны бібліятэкар.

КАНЦЭНТРЫ (ад лац. *con* – з, разам + *цэнтр*) – паслядоўныя ступені ў навучанні, якія звязаны адзінствам зместу, але адрозніваюцца па складанасці аб’ёме.

КАНЦЭПЦЫЯ (лац. *conceptio*) – 1) сістэма поглядаў, спосаб разумення якіх-н. з’яў; 2) асноўная думка чаго-н.

КАНЦЭПЦЫЯ ЛІТАРАТУРНАЙ АДУКАЦЫІ Ў РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ. Канцэпцыя рэфармавання літаратурнай адукацыі была распрацавана навукоўцамі Нацыянальнага інстытута адукацыі сумесна з выкладчыкамі Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Першы варыянт яе быў надрукаваны 31 ліпеня 1991 г. ў "Настаўніцкай газеце", другі – выдадзены асобнай брашурай ў 1996 г.

Новая канцэпцыя ўдакладніла і скарэктавала задачы літаратурнай адукацыі на сучасным этапе, калі павялічылася значнасць і роля беларускай літаратуры ў нацыянальным адраджэнні, у гуманізацыі і гуманітарызцыі школы.

Умовы, якія склаліся ў Рэспубліцы Беларусь пасля набыцця ёю суверэнітэту патрабавалі не толькі абнаўлення метадалогіі ў сістэме літаратурнай адукацыі, пераасэнсавання агульнавядомых дыдактычных прынцыпаў, але і замацавання новых: дэмакратызацыі і гуманізацыі, арыентацыі на агульначалавечыя і нацыянальныя духоўныя каштоўнасці, дыферэнцаванага і індывідуальна-асабовага падыходу да навучэнцаў, бесперапыннасці працэсу навучання, творчага характару навучання.

Канцэпцыя не адмаўляе папярэдні станоўчы вопыт савецкай школы, а толькі ўдасканалвае набытае ёю.

У новых умовах паўстала неабходнасць вызначыць прапарцыянальныя суадносіны розных літаратур, што вывучаюцца ў школах Рэспублікі Беларусь. Гаворка ідзе пра інтэграваны курс літаратуры, пра цэласнасць філалагічнай адукацыі, дзе прыярытэт застаецца за беларускай літаратурай. Літаратура народаў свету вывучаецца ў курсе беларускай літаратуры, і ў аснове гэтага працэсу, асабліва ў старшых класах, ляжыць параўнальна-тыпалагічны аспект. Пры гэтым строга захоўваюцца прынцыпы навуковасці, гістарызму, адзінства агульнага і своеасаблівага ў літаратурным працэсе.

Зыходзячы з бесперапыннасці ў сістэме літаратурнай адукацыі, рэформа прадугледжвае наступныя яе этапы:

- 1) дашкольны перыяд;
- 2) этап базавага школьнага навучання: пачатковая ступень (I–IV класы), сярэдняя ступень (V–VIII класы), старэйшая ступень (IX–X класы);
- 3) поўная сярэдняя адукацыя: XI–XII класы агульнаадукацыйных школ і гімназій, сярэднія спецыяльныя ўстановы (ліцэі, педагогічныя каледжы);

4) вышэйшая адукацыя: універсітэты, педуніверсітэты, іншыя гуманітарныя ВНУ;

5) перападрыхтоўка настаўнікаў і работнікаў культуры, самаадукацыя.

У дзіцячым садку ў час гульняў і заняткаў па чытанні, маляванні і спевах дашкольнікі знаёмяцца з беларускай нацыянальнай культурай, пры гэтым улічваецца яе жанравая разнастайнасць.

За час навучання ў пачатковых класах дзеці павінны навучыцца ўспрымаць літаратурны твор як мастацкую з'яву, а таксама засвоіць і ўмець карыстацца такімі паняццямі, як казка, песня, верш, апавяданне, загадка, пісьменнік, загаловак і г. д. Важнае значэнне тут надаецца выкарыстанню на ўроках чытання твораў выяўленчага мастацтва і музыкі. Упершыню канцэпцыяй прадугледжваецца стварэнне на гэтым этапе навучання інтэграваных прадметаў, асабліва ўвага звяртаецца на адзінства моўнага і літаратурнага навучання.

У сярэднім звяне закладваецца падмурак літаратурнай адукацыі. У цэнтры ўвагі ўрокаў літаратуры знаходзіцца мастацкі твор, і таму перад настаўнікам ставіцца задача сфарміраваць у вучняў уяўленне аб зідавых, жанравых і стылёвых асаблівасцях твораў, іх структуры.

Мэты і задачы літаратурнай адукацыі ў V класе (пераходны перыяд) цесна звязаны з пачатковай школай: працягваецца праца па развіцці цікавасці да чытання, вучні знаёмяцца са структурай твора, з выяўленчымі сродкамі ў мастацкай літаратуры.

VI–VIII класы – перыяд паглыбленай працы ў гэтым накірунку і разгляд літаратуры ў праблемным ракурсе. У адпаведнасці з канцэпцыяй у VI класе мэтанакіравана вывучаюцца дзве асноўныя разнавіднасці літаратуры – проза і паэзія, у VII класе – родавыя асаблівасці твораў. Курс літаратуры ў VIII класе з'яўляецца прэпедыўтычным, ён павінен рыхтаваць вучняў да вывучэння літаратуры на гістарычнай аснове.

Курс літаратуры ў IX–XII класах ўяўляе сабою два ўзаемазвязаныя этапы – канцэнтры. У IX–X класах завяршаецца базавая літаратурная адукацыя, на гэтым этапе літаратура вывучаецца ў гісторыка-храналагічнай паслядоўнасці (са старажытнасці да нашых дзён) з улікам узроставых асаблівасцей вучняў.

У XI–XII класах літаратура вывучаецца ў такой сама паслядоўнасці, але з больш глыбокім асэнсаваннем прадмета на гісторыка-літаратурнай аснове, у кантэксце сусветнай літаратуры з арыентацыяй на асноўныя перыяды яе развіцця: антычнасць, сярэднявекое, Адраджэнне, барока, класіцызм, асветніцтва, рамантызм, рэалізм.

Канцэпцыя прадугледжвае шматварыянтнасць і рознаўзроўненасць літаратурнай адукацыі, якая праяўляецца ў дыферэнцаваным падыходзе да

навучальнага працэсу, у прадастаўленні вучням магчымасці засвойваць літаратуру на розных узроўнях складанасці. Пад дыферэнцыяцыяй навучання літаратуры разумеецца стварэнне профільных класаў, класаў з паглыбленым вывучэннем літаратуры, пашырэнне сеткі факультатываў, удасканаленне пазакласнай і пазашкольнай працы па літаратуры, адкрыццё школ гуманітарнага профілю, а таксама прадастаўленне вучням магчымасці займацца па паралельных праграмах.

КАСПЯРОВІЧ Мікалай Іванавіч [22. 05. 1900, в. Ізбалёва Пухавіцкага р-на Мінскай вобл. – 26. 12. 1937], вучоны-краязнавец, лексікограф, мастацтвазнавец, педагог.

Скончыў вышэйшае Ігуменскае пачатковае вучылішча (1917), здаў экстрэнам экзамен у Бабруйскай гімназіі. Працаваў настаўнікам на Міншчыне і адначасова вучыўся на літаратурна-мастацкім аддзяленні Мінскага інстытута народнай асветы, які скончыў у 1921 г. З 1921 г. працаваў інструктарам аддзела Народнага камісарыята асветы БССР, з лістапада 1922 г. школьным інспектарам Слуцкага, са жніўня 1924 г. Віцебскага акруговых аддзелаў народнай асветы. У верасні 1926 г. быў прызначаны навуковым сакратаром Цэнтральнага бюро краязнаўства пры Інбелкульце і сакратаром краязнаўчага часопіса “Наш край”. Беспадстаўна абвінавачаны ў нацыяналізме, 10. 04. 1931 г. асуджаны на 5 гадоў, 28. 08. 1937 г. арыштаваны паўторна, расстраляны.

Навуковыя інтарэсы М. І. Каспяровіча былі накіраваны на распрацоўку тэорыі і практыкі краязнаўства ў школе. Аўтар “Беларуска-расійскага слоўнічка” (1925), “Віцебскага краёвага слоўніка” (1924), артыкулаў “Арганізацыя краязнаўчага руху”, “Вызучэнне культурнага стану краю” і інш. Актыўна супрацоўнічаў у часопісах “Наш край”, “Асвета”, “Працаўнік асветы”. За восем гадоў творчай дзейнасці надрукаваў звыш двухсот публікацый (манаграфіі, артыкулы, рэцэнзіі, навуковыя інфармацыі).

КАТАРСІС (грэч. katharsis – ачышчэнне) – душэўная палёгка, якая адчуваецца гледачом або чытачом у працэсе суперажывання.

КЛЫШКА Анатоль Канстанцінавіч [нар. 16.04.1935 г., в. Данейкі Баранвіцкага р-на Брэсцкай вобл.], літаратуразнавец, крытык, педагог.

Пасля заканчэння Заполле-Ятранскай сямігадовай школы ў 1949–1952 гг. працягваў вучобу ў Навагрудскім педвучылішчы. З 1952 г. працаваў карэктарам у Навагрудскай гарадской газеце. Скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1958). З 1957 г. пачаў супрацоўнічаць у адзеле літаратуры газеты “Літаратура і мастацтва”, у 1958 г. працаваў інструктарам па друку ў адзеле прапаганды і агітацыі ЦК ЛКСМ Беларусі. З 1959 г. – літработнік аддзела крытыкі, а пазней – рэдактар аддзела навукі і мастацтва ў рэдакцыі часопіса “Полымя”. Узначальваў адзел метадыкі навучання літаратуры

Навукова-даследчага інстытута педагогікі Міністэрства асветы БССР (1971–1980). У 1981–1983 гг. – загадчык рэдакцыі выдавецтва ”Юнацтва“, у 1986–1990 гг. – загадчык аддзела крытыкі часопіса ”Полымя“.

А. К. Клышка выступае ў друку з 1953 г. Побач з літаратурна-крытычнай працай прымае актыўны ўдзел у навукова-метадычным забеспячэнні навучальнага працэсу ў агульнаадукацыйных школах: ім падрыхтаваны і выдадзены падручнікі і вучэбныя дапаможнікі па навучанні грамаце ў 1 класе, выдадзены кнігі для дадатковага і пазакласнага чытання ў 1 і 2 ступенях навучання, распрацоўваліся пытанні методыкі навучання беларускай літаратуры. ”Буквар“ А.К. Клышкі, адзначаны ў 1968 г. прэміяй на рэспубліканскім конкурсе, вытрымаў болей за 30 выданняў. У 1970–80-х гг. А.К. Клышка выдаў кнігі і вучэбныя дапаможнікі для дзяцей: ”У лясках Белавежы“ (1975), ”Самая лепшая хатка“ (1976), ”Верасок“ (1978), ”Вярэнька загадак: адкажы, чаму загадкі маюць гэтакія адгадкі“ (1982), ”Пропісі: вучэбны дапаможнік для першага класа“ (1980), ”Францыск Скарына, альбо як да нас прыйшла кніга“ (1983), ”Чабарок: чытанка для 4 класа з рускай мовай навучання“ (1989).

Узнагароджаны медалём Францішка Скарыны.

КОЛАС Якуб [сапр. Міцкевіч Канстанцін Міхайлавіч; 22. 10 (3. 11). 1882., засценак Акінчыцы Мінскага павета – 13.10.1956], класік беларускай літаратуры. Разам з Я. Купалам заснавальнік новай беларускай літаратуры і беларускай літаратурнай мовы. Народны паэт Беларусі (1926). Акадэмік АН Беларусі (1928). Заслужаны дзеяч навукі Беларусі (1944).

Вучыўся ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі (1898–1902). Працаваў настаўнікам у в. Люсіна (1902–1904) і в. Пінкавічы (1904–1906) Пінскага павета. Уздым рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху адыграў выключную ролю ў фарміраванні светапогляду маладага настаўніка. Я. Колас вядзе рэвалюцыйную прапаганду сярод сялян, за што ў пачатку 1906 г. быў пераведзены ў Верхменскую школу Ігуменскага павета. За ўдзел у нелегальным настаўніцкім з’ездзе звольнены з работы. Жыў у брата ў леснічоўцы Смалярня, адкрыў прыватную школу, напісаў і выдаў падручнік «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» (Пецяярбург, 1909). У 1912–1914 гг. працаваў настаўнікам у Пінскім прыхадскім вучылішчы. У пачатку першай сусветнай вайны – у Старыкоўскай школе Дзмітрыеўскага павета Маскоўскай губерні. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі з 1918 г. працаваў настаўнікам у в. Малыя Крукі, школьным інструктарам у г. Абаянь Курскай губерні. Па выкліку ўрада БССР пераехаў у Мінск.

У чэрвені 1921 г. Я. Колас быў уключаны ў склад навукова-тэрміналагічнай камісіі ў Акадэмічным цэнтры Наркамасветы БССР. У пачатку 1922 г. на базе гэтай камісіі быў заснаваны Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), правадзейным членам якога выбіраецца Я. Колас. Пры асобістым удзеле Я. Коласа распрацоўвалася навуковая тэрміналогія па ўсіх прадметах школьнай праграмы, праводзілася работа па збіранні твораў вуснай народнай творчасці. Я. Колас быў актыўным удзельнікам Першай беларускай акадэмічнай канферэнцыі, прысвечанай рэформе беларускага правапісу і алфавіту.

Адначасова з навукова-даследчай дзейнасцю ў Інбелкульце Я. Колас уключыўся ў актыўную педагагічную працу. З 1 верасня 1922 г. стаў выкладаць методыку роднай мовы ў Мінскім педтэхнікуме. Летам 1923 г. па даручэнні Наркамасветы БССР Я. Колас выступаў з лекцыямі па граматыцы і методыцы выкладання беларускай мовы ў Слуцку на настаўніцкіх палітыка-педагагічных курсах.

Аднак галоўны клопат Я. Коласа як педагога і вучонага заключаўся ў тым, каб узняць на належны ўзровень выкладанне беларускай мовы і літаратуры. Пачынаючы з кастрычніка 1923 г. і да 17 студзеня 1926 г. Я. Колас працаваў выкладчыкам беларускай мовы на педагагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Абапіраючыся на багаты асабісты вопыт педагагічнай працы і на прагрэсіўныя тэндэнцыі ў развіцці методыкі, Я. Колас выдаў у 1926 г. кнігу для настаўнікаў пачатковай школы "Методыка роднае мовы".

Калі "Другое чытанне для дзяцей беларусаў" змяшчала багаты пазнавальна-дыдактычны матэрыял, то новая праца пісьменніка-педагога прапаноўвала навукова абгрунтаваныя палажэнні, звязаныя з методыкай навучання чытанню і вывучэннем роднай мовы, у якіх адзначалася неабходнасць спалучэння працэсаў навучання і выхавання. Як і вядомыя рускія вучоныя-педагогі К. Ушынскі, В. Вінаградаў, Д. Ціхаміраў, Я. Колас лічыў, што пры вывучэнні мовы трэба абавязкова выкарыстоўваць выхаваўчы матэрыял літаратуры. На яго думку, кожны літаратурны твор, выкарыстаны ў працэсе навучання, павінен выходзіць духоўна багатую, маральна здаровую асобу, якая была б здольна пераадолець любыя цяжкасці, абараніць высокія грамадзянскія ідэалы. Пры адборы тэкстаў мастацкай літаратуры для вывучэння ў школе ён раіў улічваць іх даступнасць, а таксама ўзроставыя, сацыяльныя і індывідуальныя асаблівасці вучняў. Пры гэтым правільнаму і глыбокаму ўспрыняццю і разуменню мастацкага тэксту павінен садзейнічаць яго аналіз.

Я. Колас сцвярджаў, што яскравыя мастацкія вобразы, моцна адбіваючыся ў

дзіцячай псіхіцы, могуць стаць для іх жывымі прыкладамі “ўсяго прыгожа-адмысловага і добрага”. Абараняючы сваю пазіцыю, ён прапагандаваў некаторыя прыёмы і метады маральна-эстэтычнага выхавання з выкарыстаннем тэкстаў мастацкай літаратуры. Адным з самых дзейных прыёмаў, на яго думку, з’яўляецца літаратурна-мастацкае чытанне твораў, якое дапамагае больш поўна зразумець тэкст, выходзіць эстэтычны густ. Асабліва эфектыўны гэты прыём пры чытанні на памяць, бо “тое, што вывучана на памяць, складае самы сталы здабытак вучня”. Я. Колас рэкамендаваў выкарыстоўваць пры аналізе літаратурных твораў элементы драматызацыі, рабіць інсцэніроўкі па мастацкіх творах, падкрэсліваў важнасць такога прыёму, як ілюстраванне прачытанага ў выглядзе малюнка або ручной працы. У “Методыцы роднай мовы” вядзецца палеміка з прыхільнікамі так званага “выхаваўчага чытання”, якія адмаўлялі вывучэнне твораў класічнай літаратуры ў школе. Я. Колас сцвярджаў, што класічную літаратуру здольны зразумець кожны чалавек, незалежна ад яго ўзросту, хаця глыбіня ўспрыняцця і разумення твора ў кожнага свая. Задача настаўніка – зацікавіць вучняў гэтым творам, што дасягаецца праз яго чытанне.

КОМПЛЕКС (лац. complexus – сувязь, аноп) – сукупнасць паняццяў, з’яў, прадметаў, дзеянняў, якія ўспрымаюцца як адно цэлае.

КОМПЛЕКСНАЕ МЕТАДЫЧНАЕ ЗАБЕСПЯЧЭННЕ – планаванне, распрацоўка і стварэнне аптымальнай сістэмы (комплексу) вучэбна-метадычнай дакументацыі і сродкаў навучання, неабходных для эфектыўнай арганізацыі навучання вучняў у межах часу і зместу, якія вызначаюцца вучэбным планам і праграмай.

КРАЯЗНАЎСТВА – усебаковае вывучэнне пэўнай мясцовасці насельніцтвам, для якога гэта тэрыторыя з’яўляецца родным краем. Краязнаўства бывае комплекснае і галіновае. Комплекснае краязнаўства прадугледжвае вывучэнне ўсіх з’яў у іх узаемасувязі. Да галіновага адносіцца гістарычнае, літаратурнае, этнаграфічнае, геаграфічнае і прыродазнаўчае краязнаўства.

КРАЯЗНАЎСТВА ЛІТАРАТУРНАЕ. Карыстаецца наступнымі метадамі і прыёмамі: экскурсіі па памятных мясцінах, сустрэчы і перапіска з пісьменнікамі-землякамі, іх блізкімі і знаёмымі, пошукі матэрыялаў ў архівах, музеях і бібліятэках, фатаграфаванне, падрыхтоўка відэа- і аўдыёзапісаў. Арганізацыя літаратурнага краязнаўства звычайна займаюцца настаўнікі-філолагі, навукоўцы і выкладчыкі сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў. Сабраныя краязнаўцамі матэрыялы становяцца экспанатамі краязнаўчых і літаратурных музеяў, выкарыстоўваюцца ў навуковых даследаваннях і ў працэсе вывучэння літаратуры ў школе.

КУЛЬТУРА (лац. cultura) – 1) сукупнасць дасягненняў чалавечага грамадства ў вытворчай, грамадскай і разумовай дзейнасці. *Матэрыяльная культура. Духовная культура.* 2) Узровень развіцця якой-н. галіны гаспадарчага

або духоўнага жыцця. *Культура вытворчасці. Культура мовы.* 3) Ступень адукаванасці каго-н. *Чалавек высокай культуры.*

КУЛЬТУРАЛОГІЯ (ад *культура* + *логія*) –навука пра духоўную культуру народа.

КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ – адпаведнасць індывідуальнага маўлення нормам канкрэтнай мовы, уменне выкарыстоўваць моўныя сродкі ў розных умовах зносін у адпаведнасці з мэтамі і зместам маўлення.

КУРСАВАЯ ПРАЦА – адно з найбольш пашыраных вучэбна-даследчыцкіх заданняў у вышэйшых навучальных установах.

У адпаведнасці з вучэбным планам студэнты філалагічных факультэтаў класічных і педагагічных універсітэтаў Беларусі (спецыяльнасць 1–02 03 01) на пятым годзе навучання пішуць курсавыя працы па методыцы выкладання беларускай літаратуры. Студэнцкая навуковая праца па методыцы мае сваю адметнасць. Яна зводзіцца да таго, што зместам многіх курсавых прац па методыцы, часткова або поўнасцю, павінен быць аналіз вопыту выкладання беларускай літаратуры, вядомага студэнтам па назіраннях, або асабістага вопыту (эксперыменту), набытага ў часе педагагічнай практыкі. Выкананне працы па методыцы садзейнічае глыбокаму засваенню тэорыі прадмета, развіццю даследчыцкіх навыкаў студэнтаў, далучэнню іх да метадычнай творчасці, знаёмству са штодзённай працай настаўніка.

Парадак выканання курсавой працы наступны. Улічыўшы асабістую зацікаўленасць і парадны навуковага кіраўніка, студэнт выбірае тэму даследавання і складае бібліяграфію, у якую пры неабходнасці могуць быць унесены падручнікі па методыцы і асноўныя вучэбныя і метадычныя дапаможнікі.

Пры вывучэнні літаратуры найбольш цікавыя думкі канспектуюцца, а самыя важныя дакладна цытуюцца з поўнай пашпартызацыяй.

Наступны этап працы – азнаямленне са школьнай дакументацыяй (планы і канспекты ўрокаў, пазакласных і пазашкольных мерапрыемстваў, пратаколы пасяджэнняў педсавета і метадычных секцый, вучнёўскія чытацкія фармуляры, сачыненні па літаратуры), аналіз школьных падручнікаў і праграм, распрацоўка плана правядзення эксперыменту.

Пры збіранні матэрыялу студэнт падрабязна запісвае ход праведзеных самім або настаўнікам урокаў (мерапрыемстваў), робіць іх аналіз. Сабраны матэрыял апрацоўваецца і сістэматызуецца, але папярэдне складаецца план працы, які ў працэсе яе выканання можна ўдакладняць.

Ва ўступе пры неабходнасці асвятляецца гісторыя пытання, даецца агляд літаратуры, вызначаюцца мэты і задачы даследавання. Асноўная частка можа

мець некалькі раздзелаў. У ёй паслядоўна выкладаюцца асноўныя тэарэтычныя палажэнні, якія пацвярджаюцца адказамі вучняў, вытрымкамі з іх сачыненняў, фрагментамі ўрокаў, лічбавымі дадзенымі. У заключэнні аўтар робіць вывады, падводзіць вынікі праведзенага даследавання.

Пры напісанні курсавой працы ў шматлікіх выпадках прадугледжана складанне канспектаў урокаў або пазакласных ці пазашкольных мерапрыемстваў. Пры гэтым неабходна дакладна сфармуляваць тэму, вызначыць навучальна-выхаваўчыя задачы, пералічыць абсталяванне, апісаць ход урока (мерапрыемства), назваўшы асноўныя навучальныя метады і прыёмы. Лекцыя (слова) настаўніка перадаецца даслоўна, гутарка – у выглядзе сістэмы пытанняў і заданняў. Пры складанні плана (канспекта) урока вызначаецца тып або від урока.

ЛАЗАРУК Міхаіл Арсенавіч [5. 07. 1926, в. Ушалавічы Слуцкага р-на Мінскай вобласці – 14. 11. 2000], беларускі літаратуразнавец, педагог, метадыст. Акадэмік АПН СССР (1982). Доктар філалагічных навук (1970). Прафесар (1971). Выдатнік асветы СССР і БССР.

Скончыў філалагічны факультэт Мінскага педагагічнага інстытута імя М. Горкага (1951). З 1954 г. выкладчык, дэкан філалагічнага факультэта, прарэктар па вучэбнай рабоце МПІ, з 1978 г. дырэктар Навукова-даследчага інстытута педагогікі Міністэрства асветы БССР. З 1990 г. узначальваў лабараторыю праблем літаратурнай адукацыі ў Беларуска-навукова-даследчым інстытуце адукацыі.

Навуковыя працы М. А. Лазарука прысвечаны тэорыі і гісторыі беларускай літаратуры, методыцы выкладання літаратуры, эстэтычнаму выхаванню вучняў.

Шырока вядомыя мааграфіі М. А. Лазарука “Станаўленне беларускай паэмы” (1968), “Беларуская паэма ў другой палавіне XIX– пачатку XX ст.” (1970).

М. А. Лазарук – адзін з аўтараў і разам з А. А. Семяновічам навуковы рэдактар “Гісторыі беларускай літаратуры” ў 4-х т. (1981–1985, 2-е выданне, 1996–2000), аўтар вучэбных дапаможнікаў і падручнікаў для філалагічных факультэтаў ВНУ і сярэдніх навучальных устаноў: “Уводзіны ў літаратуразнаўства” (з А. Я. Ленсу, 1970, 2-е выданне, 1982), “Беларуская літаратура: Падручнік для IX класа” (з В. У. Івашыным, 1979, 8-е выданне, 1990), “Беларуская літаратура: Падручнік-хрэстаматыя для VI класа” (2000), “Беларуская літаратура: Падручнік-хрэстаматыя для VII класа” (з В. І. Русілкай, І. М. Слесаравай, 2002), “Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў” (з А. Я. Ленсу, 1983), кнігі для настаўнікаў “Изучение русской литературы во взаимосвязи с белорусской” (з В. У. Івашыным і А. Я. Ленсу, 1988), зборніка артыкулаў “Навучанне і выхаванне творчасцю” (1994).

У дапамогу настаўніку пры ўдзеле М. А. Лазарука, як адказнага рэдактара, старшыні рэдакцыйнай калегіі выйшла звыш 20 кніг па методыцы выкладання літаратуры, у тым ліку “Патриотическое воспитание на уроках литературы и во внеклассной работе” (М., 1985).

Пад кіраўніцтвам М. А. Лазарука распрацавана канцэпцыя літаратурнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь (1991), створаны новыя школьныя праграмы па беларускай літаратуры.

У знагароджаны ордэнамі Чырвонай Зоркі, Працоўнага Чырвонага Сцяга, Айчыннай вайны II ступені, 9-цю медалямі.

ЛЕКСІКОН (грэч. *leksikon*) – запас засвоеных чалавекам слоў. Лексікон пісьменніка звычайна налічвае некалькі дзесяткаў тысяч слоў. Напр.: у лексіконе Я. Купалы звыш 30000 слоў.

ЛЕКТОРЫЙ (с.-лац. *lectorium*) – цыкл лекцый, аб’яднаных тэматычна ці прызначаных для пэўнага кола слухачоў. Напр.: лекторый для старшакласнікаў.

ЛЕКЦЫЯ (ад лац. *lectio* – чытанне) – славесны метада навучання ў форме маналога, у якім настаўнік сістэмна, паслядоўна выкладае, як правіла, тэарэтычны матэрыял. Метада лекцыі выкарыстоўваецца ў старшых класах, на ўроках, прысвечаных аглядавым тэмам, біяграфіі пісьменніка. У форме лекцыі могуць быць праведзены ўступныя і заключныя заняткі пры вывучэнні манаграфічнай тэмы або твора вялікай формы. У пачатку працы над творам настаўнік дае вучням новую інфармацыю (задума, гісторыя напісання, час напісання, час, адлюстраваны ў творы). На заключных занятках з дапамогаю лекцыі сістэматызуюцца веды школьнікаў.

Асноўныя дыдактычныя паграбаванні да школьнай лекцыі: ідэйнасць, эмацыянальнасць выкладу, цэласнае раскрыццё тэмы і аналіз канкрэтных фактаў і з’яў у літаратурным працесе і іх абагульненне, дакладнасць аргументацыі і навуковая доказнасць высадаў; выкарыстанне настаўнікам разнастайных метадычных прыёмаў: выразнае (мастацкае) чытанне твораў, дэманстрацыя наглядных дапаможнікаў, твораў выяўленчага мастацтва, вучэбных кінафільмаў, дыяфільмаў, выкарыстанне элементаў эўрыстычнай гутаркі, відэа- і аўдыёзапісаў і г. д.

У лекцыі даецца падрабязная характарыстыка найважнейшых фактаў, з’яў, падзей і коратка выкладаецца другасны матэрыял. Настаўнік звычайна карыстаецца прыёмам канкрэтызацыі, калі складанае паняцце раскрываецца на адным або некалькіх пераканаўчых прыкладах. Вывады і абагульненні могуць ісці за фактамі як вынік аналізу фактычнага матэрыялу або, наадварот, падмацоўвацца канкрэтнымі фактамі, якія пацвярджаюць вывады, заканамернасці, сфармуляваныя настаўнікам.

У пачатку лекцыі выразна фармулюецца тэма, паведамляецца і запісваецца на дошцы план, да якога настаўнік пастаянна звяртаецца на ўроку.

Заканчваючы разгляд аднаго пытання, настаўнік робіць вывады і называе наступнае пытанне. Дакладнае дзяленне лекцыі на асноўныя пытанні палягчае яе

слуханне і засваенне. З набыццём вучнямі вопыту слухаць лекцыю план запісваецца толькі ў сшыткі пад дыктоўку, пазней – план паведамляецца вусна, а вучні фіксуюць яго ў ходзе лекцыі.

Замацаванне прайдзенага матэрыялу адбываецца па пытаннях, вызначаных планам. Пры адсутнасці матэрыялу ў падручніку вучні складаюць тэзісы або канспект лекцыі.

ЛІРЫКІ ВЫВУЧЭННЕ. Лірыка (ад грэч. *liricos* – той, хто спявае пад гукі ліры; музычны, хвалюючы) – адзін з трох родаў мастацкай літаратуры (побач з эпасам і драмай). Пры вывучэнні лірыкі неабходна ўлічваць яе родавыя асаблівасці. Яна адрозніваецца ад эпасу і драмы як сваёй мастацкай прыродай, так і характарам эмацыйнага ўздзеяння на чытача. Для школьнай метадыкі істотнае тое, што ў лірыцы рэчаіснасць, жыццё ўзнаўляецца ў форме непасрэднага перажывання, пачуцця.

Вывучэнне лірычнага твора, як і эпічнага або драматычнага, праходзіць тыя ж этапы: уступныя заняткі, чытанне, выяўленне першаснага ўспрымання, аналіз і абагульненне.

Падрыхтоўка класа да ўспрымання эстэтычнага зместу твораў – вялікая і карпатлівая праца, якая не зводзіцца да ўступнай гутаркі.

У V – VII класах у праграме па беларускай літаратуры значнае месца займае пейзажная лірыка, успрыняць і зразумець якую дапаможа такі від падрыхтоўчай працы як эк экскурсія ў прыроду.

Звяртаючыся да твораў жывапісу, настаўнік спрыяе вырашэнню некалькіх адукацыйна-выхаваўчых задач: выяўленчае мастацтва з'яўляецца важным сродкам маральна-эстэтычнага выхавання асобы; выкарыстанне твораў выяўленчага мастацтва дае настаўніку магчымасць паказаць садружнасць розных відаў мастацтва, што адна і тыя ж праблемы могуць вырашацца, толькі па-свойму, у літаратуры, жывапісе, скульптуры; аналіз твораў іншага віду мастацтва можа паслужыць у якасці падрыхтоўкі вучняў да ўспрымання літаратурнага твора.

Калі лірычны твор звернуты да мінулага, таксама патрэбна ўступная гутарка. Трэба вярнуцца ў гісторыю, даць гістарычны каментарый, паказаць вучню сучаснае гучанне твора.

Чытанне твора – наступны этап яго вывучэння. Ён асабліва важны пры вывучэнні лірыкі. Ад таго, як будзе прачытаны лірычны верш, залежыць яго эстэтычнае ўздзеянне на вучняў.

На ўроках літаратуры выкарыстоўваюцца тры віды чытання: выразнае чытанне настаўнікам, выразнае чытанне вучнямі, чытанне майстрамі-чытальнікамі.

Цэласнасць вобраза-перажывання ў вершы вымагае цэласнасці ўспрымання. Верш чытаецца цалкам – ад першага да апошняга радка – і сама меней два разы, да аналізу і пасля яго. Іншы раз чытанню папярэднічае тлумачэнне незразумелых слоў, тлумачацца яны і пасля чытання.

Першым, як правіла, твор чытае настаўнік: у яго ёсць вопыт, разуменне верша, кантакт з класам, уменне перадаць словы аўтара так, каб яны дайшлі да вучняў, асабліва калі верш складаны для разумення.

Іншы раз першае чытанне можна даручыць і вучню, але для гэтага патрэбна папярэдняя падрыхтоўка.

Грамазапіс варта выкарыстоўваць для паўторнага, пасля аналізу, чытання, а таксама пры навучанні выразнаму чытанню.

Наступны этап вывучэння лірычнага твора – яго аналіз. Школьны аналіз убірае ў сябе звычайна такія моманты: выясненне самастойных уражанняў аб прачытаным вершы; аднаўленне ў думках вобразаў, створаных аўтарам; выяўленне настрою, які дамінуе ў вершы; спасціжэнне аўтарскай думкі-пачуцця.

Пры вывучэнні лірычных твораў у V–VIII класах эфектыўным з'яўляецца той шлях аналізу, калі настаўнік вядзе вучняў ад назапашвання і ўсведамлення вобразных уражанняў, ад канкрэтных уяўленняў і пачуццяў да разумення мастацкай ідэі, ад назіранняў да абагульнення.

Другі шлях аналізу лірычнага твора ў сярэдніх класах зліваецца з навучаннем выразнаму чытанню.

Пры вывучэнні лірычных вершаў ужо з V класа важна рабіць параўнальны аналіз. Ён дае вучням магчымасць убачыць розніцу ў падыходзе да вырашэння пэўных ідэй, рыхтуе да вывучэння літаратуры ў старшых класах на гістарычнай аснове. У сярэдніх класах вялікае значэнне надаецца завучванню на лірычных твораў на памяць.

У старшых класах пры вывучэнні лірыкі захоўваюцца ўсе тыя ж лініі аналізу, але ўскладняецца літаратурны матэрыял, больш складанымі становяцца тэарэтычныя пытанні. Калі ў V – VII класах у цэнтры разбору быў асобны верш, то ў VIII – XI класах вершы разглядаюцца ў кантэксце творчасці паэта і ў значнай ступені ў гісторыка-літаратурнай перспектыве.

Творчасць паэта ў старшых класах можа разглядацца як ў праблемна-тэматычным плане, так і ў храналагічнай паслядоўнасці.

“ЛІТАРАТУРА І МАСТАЦТВА” – літаратурная і грамадска-палітычная газета. Выходзіць ў Мінску на беларускай мове з 26 лютага 1932 г. З 1970 г. – штотыднёвік на 16 старонках. Асвятляе літаратурна-культурнае і грамадска-палітычнае жыццё Рэспублікі Беларусь. Друкуе матэрыялы па пытаннях развіцця літаратуры, тэатральнага і выяўленчага мастацтва, музыкі, тэлебачання і радыё,

архітэктурны, самадзейнай творчасці, гісторыі культуры. Змяшчае вершы, апавяданні, урыўкі з паэм, аповесцей, раманаў, апавяданняў.

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА – навука аб мастацкай літаратуры. У задачы літаратуразнаўства ўваходзіць вывучэнне твораў мінулага, аналіз і ацэнка мастацкай творчасці сучасных пісьменнікаў, а таксама вызначэнне перспектывы развіцця літаратуры ў будучыні. Літаратуразнаўства складаецца з тэорыі літаратуры, гісторыі літаратуры і літаратурнай крытыкі.

Тэорыя літаратуры вызначае агульныя законы развіцця мастацкай літаратуры, вылучае асаблівасці будовы мастацкага твора і прынцыпы яго аналізу і выдзяляе шляхі вывучэння працэсу літаратурнага развіцця.

Гісторыя літаратуры вывучае літаратуру ў яе развіцці, змену стыляў, плыняў, метадаў, узаемадзейнасць літаратур і іншыя формы літаратурнага працэсу.

Літаратурная крытыка дае ацэнку з пункту гледжання сучаснасці новым творам. Крытык дапамагае чытачу глыбей у іх разабрацца і паказвае пісьменніку вартасці і недахопы твора.

Усе літаратуразнаўчыя дысцыпліны цесна звязаны паміж сабой.

ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫ ГУРТОК у школе. На пачатковым этапе (V–VII класы) удзельнікі літаратуразнаўчага гуртка чытаюць творы мастацкай літаратуры, слухаюць іх у выкананні настаўніка і артыстаў тэатра, бяруць удзел у разнастайных гульнях і віктарыях. Аналіз твораў з вучнямі сярэдняга ўзросту праводзіцца ў форме эўрыстычнай гутаркі з выкарыстаннем розных відаў нагляднасці. Вучні VIII–XI класаў на занятках у літаратуразнаўчым гуртку заслухоўваюць і абмяркоўваюць даклады гурткоўцаў, рыхтуюць рэфераты і рэцэнзіі, аналізуюць літаратурна-крытычныя артыкулы, праводзяць літаратурныя дыспуты, запрацаюць на пасяджэнні гуртка вядомых літаратуразнаўцаў і пісьменнікаў.

ЛІТАРАТУРНАЕ ВЫМАЎЛЕННЕ – вымаўленне гукаў ці спалучэнне гукаў у адпаведнасці з правіламі і нормаў арфаэпіі.

ЛІТАРАТУРНА-КРАЯЗНАЎЧЫ ГУРТОК у школе. У літаратурна-краязнаўчы гурток запісваюцца вучні, якія цікавяцца культурна-літаратурнымі з’явамі, звязанымі з роднымі мясцінамі. Гурткоўцы, як правіла, знаёмяцца з жыццёвым і творчым шляхам пісьменнікаў-землякоў або тых майстроў слова, жыццё і творчасць якіх звязана з тэрыторыяй, на якой знаходзіцца школа. Удзельнікі літаратурна-краязнаўчага гуртка вывучаюць мясцовы фальклор, перапісваюцца з пісьменнікамі, прататыпамі літаратурных герояў, супрацоўнічаюць з літаратурнымі музеямі, чытаюць творы, у якіх апісаны родныя мясціны.

ЛІТАРАТУРНА-ТВОРЧЫ ГУРТОК у школе. Заняткі ў літаратурна-творчым гуртку спрыяюць развіццю ў вучняў назіральнасці, творчага ўяўлення і вобразнага мыслення, вучаць іх карыстацца вобразнасцю мовы для выражэння сваіх творчых задум. У літаратурна-творчы гурток прымаюць не толькі зольных да творчасці вучняў, але і тых, якія выявілі трывалую цікавасць да літаратуры і літаратурнай творчасці. Задачы, змест, фомы і метады працы ў літаратурна-творчым гуртку вызначаюцца ў адпаведнасці з творчымі магчымасцямі вучняў, іх узроўнем развіцця, інтарэсамі і ўзростам.

Галоўны занятак літаратурна-творчага гуртка – чытанне і абмеркаванне твораў, напісаных самімі гурткоўцамі, а таксама знаёмства іх з творчай лабараторыяй вядомых пісьменнікаў. Асобныя заняткі гуртка могуць быць прысвечаны вывучэнню тэорыі літаратуры (кампазіцыя, сюжэт, жанр, вершаскладанне).

Гурток, як правіла, мае сваю літаратурную газету.

ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА – унармаванал мова, якая абслугоўвае культурныя запатрабаванні грамадства і выконвае камунікатыўную функцыю ў мастацкай літаратуры, навуцы, публіцыстыцы, радыё, тэатрах, дзяржаўных установах.

ЛІТАРАТУРНЫЯ ГУРТКІ ў школе – адна з асноўных форм пазакласнай працы па літаратуры. Літаратурныя гурткі арганізуюцца з мэтай пашырэння і паглыблення ведаў па літаратуры, развіцця творчых здольнасцей і інтарэсаў да філалагічнай навукі. Заняткі ў літаратурных гуртках фарміруюць у іх удзельнікаў эстэтычны густ і навыкі самастойнага аналізу літаратурнага твора, спрыяюць развіццю вуснай і пісьмовай мовы. У школьнай практыцы замацаваліся наступныя літаратурныя гурткі: *літаратуразнаўчы, літаратурна-творчы, выразнагага чытання, літаратурна-кразнаўчы, драматычны.*

ЛІЦЭЙ (лац. *lyceum*) – сярэдняя агульнаадукацыйная ўстанова, якая забяспечвае непарыўнасць сярэдняй і вышэйшай адукацыі. Ліцэй дае павышаную падрыхтоўку па прадметах тэхнічнага або прыродазнаўчага цыклаў, ажыццяўляе раннюю прафілізацыю, забяспечвае максімальна спрыяльныя ўмовы для развіцця творчага патэнцыялу.

ЛУГОЎСКІ Аляксандр Іванавіч [нар. 10. 06. 1950, в. Волма Чэрвеньскага р-на Мінскай вобл.], педагог і метадыст. Кандыдат педагагічных навук (1983). Дацэнт (198).

Пасля заканчэння Кліноцкай сярэдняй школы ў 1967 г. паступіў на філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя М. Горкага, які скончыў з дыпламам з адзнакай у 1972 г. Працаваў настаўнікам беларускай і рускай мовы і літаратуры ў Валевачоўскай сярэдняй школе

Чэрвеньскага р-на (1972–1977). Служыў у арміі ў ракетных войсках стратэгічнага прызначэння (1973–1974). У 1977–1980 гг. вычыўся ў аспірантуры. З 1980 г. працуе выкладчыкам на кафедры беларускай літаратуры Мінскага педінстытута імя М. Горкага (з 1993 г. Беларускага педуніверсітэта імя М. Танка). З 1991 г. дэкан факультэта беларускай філалогіі і культуры.

Навуковыя інтарэсы А. І. Лугоўскага звязаны з праблемамі метадыкі выкладання беларускай літаратуры ў школе. Ён з'яўляецца аўтарам шэрагу метадычных і вучэбных дапаможнікаў для настаўнікаў і студэнтаў: «Курсавыя працы па метадыцы выкладання беларускай літаратуры: Вучэб. дапам.» (1991), «Маральна-эстэтычнае выхаванне старшакласнікаў на ўроках беларускай літаратуры: Дапам. для настаўніка» (1992), «Метадыка выкладання беларускай літаратуры: Вучэб. дапам.» (1999, 2005), «Метадыка выкладання беларускай літаратуры: Слоўнік студэнта-філолага» (2005). Сааўтар (з А. А. Грымацем) «Канцэпцыі шматузроўневай падрыхтоўкі настаўнікаў-філолагаў» (1993).

ЛЯШУК Вера Якаўлеўна [нар. 1. 11. 1933, в. Марозавічы Брэсцкага р-на], літаратуразнавец, педагог і метадыст. Кандыдат педагагічных навук (1975). Заслужаны работнік вышэйшай школы (1987). Прафесар (1991).

Пасля заканчэння Малазаводскай сямігоднай школы скончыла Брэсцкае педвучылішча (1954) і Брэсцкі педагагічны інстытут імя А. С. Пушкіна (1959). Настаўнічала. З 1963 г. працуе на кафедры беларускай літаратуры Брэсцкага педінстытута. З 1980 па 1985 г. дэкан філалагічнага факультэта.

Выкладчыцкую дзейнасць В. Я. Ляшук увесь час спалучае з навукова-даследчыцкай. Яна актыўна займаецца пытаннямі літаратурнага краязнаўства і метадыкай выкладання літаратуры ў школе, праблемамі метадычнай падрыхтоўкі студэнтаў-філолагаў.

В. Я. Ляшук – аўтар шматлікіх метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў: “Матэрыялы для пазакласнай работы па беларускай літаратуры (з Л. П. Смальянавай, 1991), “Краязнаўчы матэрыял на ўроках літаратуры” (1980), “Іван Мележ у школе” (1981), “Урокі пазакласнага чытання: IV–VII класы” (1984), “Вывучэнне эпічных твораў: 5–8 кл.” (1987), “Літаратурнае краязнаўства ў школе” (1991), “Міжпрадметныя сувязі пры выкладанні беларускай мовы і літаратуры” (з Г. М. Малажай, 1992), “Вывучэнне трылогіі Якуба Коласа “На ростанях у школе” (2001) і інш.

Студэнтам філалагічных факультэтаў адрасаваны вучэбныя дапаможнікі “Лабараторныя заняткі па метадыцы выкладання беларускай літаратуры” (1988), “Метадыка выкладання беларускай літаратуры ў школе (даваенны перыяд)” (1994), “Метадыка выкладання беларускай літаратуры” (сааўтар і рэдактар, 1986, 1999).

Пад кіраўніцтвам В. Я. Ляшук была распрацавана праграма, падручнікі і

метадычныя дапаможнікі па беларускай літаратуры для сярэдняй школы ў адпаведнасці з прынятай ў 1991 г. канцэпцыяй літаратурнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

МАДЭЛІРАВАННЕ (фр. modeler) – распрацоўка схемы якой-н. з’явы, працэсу. *Мадэліраванне ў навучанні.*

МАДЭЛЬ (фр. modèle, ад лац. modulus – мера, узор) – умоўны або ў думках вобраз, аналаг якога-н. аб’екта, працэсу або з’явы, які ўзнаўляе ў форме сімвалаў іх асноўныя тыповыя рысы; фармалізаваная тэорыя, на аснове якой можа быць зроблены шэраг меркаванняў.

МАЙСЕЙЧЫК Аляксей Антонавіч [4. 10. 1936, в. Гошчава Івацэвіцкага р-на Брэсцкай вобл. – 12. 05. 2004], літаратуразнавец, педагог. Кандыдат філалагічных навук (1967). Прафесар (1992).

Скончыў Гошчаўскую сярэднюю школу (1955) і адразу паступіў на філалагічны факультэт Брэсцкага педінстытута. Працаваў настаўнікам. Вучыўся ў аспірантуры (1962–1966). З 1966 г. – на кафедры беларускай літаратуры Брэсцкага педінстытута. З 1975 па 1980 гг. працаваў дэканам філалагічнага факультэта.

Як літаратуразнавец, А. А. Майсейчык даследаваў праблемы народнасці літаратуры і рамантычнай стылявой плыні ў беларускай паэзіі канца ХХ стагоддзя. У методыцы яго цікавілі пытанні выкладання тэорыі літаратуры ў сярэдняй і вышэйшай школе. А. А. Майсейчык – аўтар вучэбнага дапаможніка для студэнтаў-філолагаў “Практыкум па ўводзінах ў літаратуразнаўства” (1980), адзін з аўтараў падручнікаў “Гісторыя беларускай савецкай літаратуры. 1941–1980” (1980), “Методыка выкладання беларускай літаратуры” (1986, 1999), падручнікаў для школы “Родная літаратура” для VI і VII класаў (адпаведна 1988, 1989).

“МАЛАДОСЦЬ” – літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны часопіс для моладзі. Выдаецца з красавіка 1953 г. на беларускай мове штомесячна. У часопісе друкуюцца творы беларускіх пісьменнікаў, публіцыстычныя і крытычныя артыкулы, нарысы. З 1988 г. выдаецца бібліятэка часопіса “Малодосць”, у якой выходзяць першыя кнігі маладых пісьменнікаў Беларусі.

МАНАГРАФІЧНАЯ ТЭМА. Манаграфічная тэма прысвячаецца жыццю і творчасці аднаго пісьменніка. Пры яе вывучэнні настаўнік канкрэтызуе веды пра літаратурны працэс пэўнага перыяду, якія вучні атрымалі на аглядавым уроку. Састаўнымі часткамі манаграфічнай тэмы з’яўляюцца біяграфія і асобныя творы, вылучаныя праграмай для вывучэння або для дадатковага чытання. Акрамя гэтых двух кампанентаў, у манаграфічную тэму могуць быць уключаны крытычныя артыкулы і тэарэтычныя паняцці.

У сучаснай методыцы замацаваліся 2 шляхі разгляду аглядавай тэмы:

1. На першым уроку вывучаецца біяграфія пісьменніка, на наступных –

творы.

2. Сінхроннае, паэтапнае вывучэнне жыцця і творчасці (біяграфіі і твораў) пісьменніка.

МАНАГРАФІЯ (ад грэч. monos – адзін + grapho – пішу) – навуковая праца, прысвечаная ўсебаковаму даследаванню адной тэмы, праблемы.

МАНІТОРЫНГ (англ. monitoring – кантраляванне, праверка) – ажыццяўленне сістэматычнага ўліку і кантролю за праяваю таго ці іншага працэсу, за рэалізацыяй дзейнасці, накіраванай на дасягненне пэўнай мэты. *Маніторынг паспяховасці вучняў.*

МЕТАД (фр. méthode, ад грэч. methodos) – спосаб пазнання, даследаванне з’яў прыроды і грамадскага жыцця (Напр. *Эксперыментальны метады*); 2) прыём, сукупнасць прыёмаў у практычным ажыццяўленні чаго-н., дасягненні канкрэтнай мэты.

МЕТАД ТВОРЧАГА ЧЫТАННЯ. Як метады навучання літаратуры спецыфічны. Ён скіраваны на актывізацыю мастацкага ўспрымання, мастацкіх перажыванняў вучняў, на фарміраванне ў школьнікаў схільнасцей да мастацкага слова і развіццё творчых здольнасцей. Узведзены рускім метадыстам і літаратуразнаўцам М. І. Кудрашовым.

Метады творчага чытання рэалізуюцца ў асноўным такімі прыёмамі як слова настаўніка, выразнае (мастацкае) чытанне твораў настаўнікам або майстрамі мастацкага слова (у запісе), навучанне выразнаму чытання вучняў, каменціраванае чытанне настаўнікам, гутарка, накіраваная на выяўленне і паглыбленне першааснага ўспрымання твора.

Віды дзейнасці вучняў пры метады творчага чытання: класнае і дамашняе чытанне, выразнае (мастацкае) чытанне, праслухоўванне чытання твораў майстрамі мастацкага слова, завучванне на памяць, складанне планаў, блізкія да тэксту і сціслыя пераказы, мастацкае расказванне, слоўнае маляванне, ілюстраванне, інсцэніраванне, адказы на пытанні настаўніка і падручніка па ідэйна-мастацкім змесце твора, вусныя і пісьмовыя водгукі, сачыненні па толькі што прачытаным творы.

Метады творчага чытання спрыяе навуковаму пазнанню літаратуры на першай ступені, паколькі першай і неабходнай ступеняй гэтага пазнання з’яўляецца мастацкае ўспрымання і эстэтычнае перажыванне, у працэсе якога адбываецца непасрэднае засваенне спецыфікі літаратуры: вобразнасць, адметнасць мовы і г.д.

МЕТАДЫ НАВУЧАННЯ – гэта “спосабы работы настаўніка і вучняў, пры дапамозе якіх дасягаецца авалоданне ведамі, уменнямі і навыкамі, фарміруецца светапогляд вучняў, развіваюцца іх здольнасці” (Педагогическая энциклопедия: В

4 т. М., 1965, т. 2, с. 818).

У сучаснай навуцы замацаваліся дзве класіфікацыі метадаў навучання літаратуры.

1. Метады выкладання ў залежнасці ад крыніцы ведаў: славесныя, наглядныя, практычныя.

2. Метады выкладання ў залежнасці ад характару пазнавальнай дзейнасці вучняў на ўроку: метады творчага чытання, эўрыстычныя, даследчыя, рэпрадуктыўныя.

МЕТАДЫСТ (англ. methodist, ад грэч. methodos – метады) – спецыяліст па метадах выкладання якога-н, прадмета.

МЕТАДЫЧНАЕ ЗАБЕСПЯЧЭННЕ АДУКАЦЫЙНАГА ПРАЦЭСУ – прадстаўленне дастатковых метадычных сродкаў для ажыццяўлення адукацыйнага працэсу.

МЕТАДЫЧНАЯ РАСПРАЦОЎКА – метадычнае выданне, у змест якога ўваходзяць канкрэтныя матэрыялы ў дапамогу правядзенню канкрэтных педагагічных заняткаў, мерапрыемстваў, метадычных парадаў і рэкамендацый.

МЕТАДЫЧНЫЯ РЭКАМЕНДАЦЫІ – метадычнае выданне, якое ўключае ў сябе комплекс прапановаў і ўказаў, якія садзейнічаюць укараненню найбольш эфектыўных метадаў і формаў працы для вырашэння якой-н. педагагічнай (метадычнай) праблемы.

МЕТАДЫ ДАСЛЕДАВАННЯ – спосабы, прыёмы і аперацыі эмпірычнага пазнання і вывучэння з’яў рэальнасці. Метады даследавання падзяляюцца на тэарэтычныя і эмпірычныя. Метады даследавання тэарэтычныя – аналіз, сінтэз, абстрагаванне, канкрэтызацыя, мадэліраванне. Метады даследавання эмпірычныя (агульныя) – абследаванне, вывучэнне і абагульненне вопыту, доследная праца, канстатуючы і назвуальны эксперымент. Метады даследавання эмпірычныя (прыватныя) – назіранне, вуснае апытанне (гутарка, інтэрв’ю), пісьмовае апытанне (анкетаванне, тэсціраванне).

МЕТОДЫКА (грэч. methodike) – навука аб спосабах і прыёмах выкладання таго ці іншага прадмета ў пачатковай, сярэдняй і вышэйшай школе.

МЕТОДЫКА ВЫКЛАДАННЯ ЛІТАРАТУРЫ як навука. Належыць да дысцыплін педагагічнага профілю, але як навука з’яўляецца самастойнай, паколькі мае свой прадмет даследавання, свае ўласныя задачы, змест, паняцці.

Прадметам методыкі выкладання літаратуры з’яўляецца працэс выхаваўчага навучання школьнікаў літаратуры як вучэбнаму прадмету і даследаванне заканамернасцей гэтага працэсу.

Задачи методыкі выкладання літаратуры:

вызначэнне мэт, задач і зместу навучання літаратуры ў школе;

адкрыццё заканамернасцей засваення літаратуры, якія не зводзяцца да літаратуразнаўчых або педагагічных і псіхалагічных заканамернасцей;
вызначэнне прынцыпаў навучання літаратуры;
пошук найбольш эфектыўных метадаў, прыёмаў і формаў навучання літаратуры;
вывучэнне метадычнай спадчыны;
вывучэнне і навуковае асэнсаванне перадавога вопыту.

Асноўныя паняцці метадыкі выкладання літаратуры як навукі: мэты і змест літаратурнай адукацыі, заканамернасці спасціжэння літаратуры як мастацтва слова, прынцыпы навучання, метады, прыёмы і форма навучання.

Метадыка выкладання літаратуры цесна звязана з іншымі сумежнымі навукамі: з літаратуразнаўствам, дыдактыкай, псіхалогіяй, філасофіяй, эстэтыкай, гісторыяй, лінгвістыкай, этыкай.

Літаратуразнаўства вывучае заканамернасці літаратурнага працэсу, ацэньвае мастацкія творы, вызначае іх эстэтычную вартасць і грамадскую каштоўнасць і такім чынам робіць уплыў на метадыку навучання літаратуры.

Дыдактыка вывучае заканамернасці вучэбнага працэсу, распрацоўвае агульную тэорыю і агульныя прынцыпы навучання. Не ведаючы асноў дыдактыкі, нельга арганізаваць належным чынам навучанне літаратуры, каб яно вырашала навучальныя, развіццёвыя і выхаваўчыя задачы.

Сувязь метадыкі выкладання літаратуры з псіхалогіяй мае два бакі. Першы – псіхалогія навучання, раўмовага развіцця вучняў і іх выхавання. Другі – псіхалогія мастацкай творчасці і мастацкага ўспрымання.

На ўроках літаратуры не могуць разглядацца толькі літаратуразнаўчыя пытанні. Пры аналізе твора мастацкай літаратуры закранаюцца таксама праблемы філасофіі, этыкі, гісторыі і мовазнаўства.

Эстэтыка – навука аб прыгожым, аб ідэйнай сутнасці і формах прыгожага ў мастацкай творчасці. Літаратура як адзін з відаў мастацтва ў эстэтыцы разглядаецца з пункту гледжання яе вобразнага адлюстравання рэчаіснасці праз яе слоўнае афармленне.

Метадыка выкладання літаратуры, мае свае метады даследавання: вывучэнне метадычнай спадчыны, вывучэнне, аналіз і абагульненне масавага і перадавога вопыту ў сучаснай школе, мэтанакіраванае назіранне за вучэбным працэсам, аналіз вучнёўскіх прац, школьнай дакументацыі, індыўдуальныя гутаркі, анкетаванне, метады зрэзаў (метады адначасовага масавага апытання), эксперымент. Эксперымент як галоўны метады даследавання бывае: канстатуючы, пошукавы, навучальны, кантрольны. Паводле ўмоў правядзення вылучаюць

лабараторны і натуральны эксперымент.

МІЗАНСЦЭНА (фр. *mise en scena* – размяшчэнне на сцэне) – размяшчэнне акцёраў на сцэне ў пэўны момант спектакля.

МІЗАНСЦЭНІРАВАННЕ – прыём метада ілюстравання. Эфектыўна прымяняецца пры вывучэнні драматычных твораў. Прыём мизансцэніравання дапамагае раскрыць зрокавы бок жанрава-стылёвыя асаблівасці твора. Праз мизансцэніраванне (апісанне знешняга выгляду дзейных асоб, жэстаў, мімікі, паходкі) спасцігаецца духоўны свет герояў.

МІМІКА [с. лац. (*ars*) *mimica* – мастацтва жэстаў, ад гр. *mimikos* – пераймальны] – 1) рухі мышцаў на твары, якія выражаюць пачуцці, настроі; 2) майстэрства акцёра перадаваць душэўны стан такімі рухамі.

МІШЧАНЧУК Мікалай Іванавіч [нар. 26. 10. 1939, прыск Майскі Мазанаўскага р-на Амурскай вобл.], літаратуразнавец, пісьменнік, педагог. Доктар філалагічных навук (1994). Прафесар (1995).

У 1954 г. сям’я пераехала ў Беларусь. Пасля заканчэння Суцінскай сярэдняй школы Пухавіцкага р-на Мінскай вобл. М. І. Мішчанчук паступіў у Мінскі педагагічны інстытут імя М. Горкага, які скончыў з дыпламам з адзнакай у 1962 г. Настаўнічаў. Вучыўся ў аспірантуры (1964–1967). З 1967 па 1996 г. працаваў выкладчыкам, дацэнтам, загадчыкам кафедры беларускай літаратуры Мінскага педінстытута (цяпер педуніверсітэт). З 1996 г. працуе ў Брэсцкім універсітэце.

М. І. Мішчанчук даследуе беларускую паэзію, вывучае пытанні метадыкі выкладання літаратуры. Аўтар вучэбных і метадычных дапаможнікаў для студэнтаў філалагічных факультэтаў “Уводзіны ў літаратуразнаўства: Хрэстаматыя” (з М. А. Лазарэтам і М. Ф. Шаўлоўскай, 2-е выд., 1991, з М. Ф. Шаўлоўскай, 2004), “Беларуская савецкая паэзія 20-х гадоў (1988), “Методыка выкладання беларускай літаратуры” (у сааўтарстве, 1986, 2-е выд., 1999), “Беларуская літаратура XX ст.” (з І. С. Шпакоўскім, 2001), “Роднае слова” для 3 класа (з М. Ф. Шаўлоўскай, 2001) і манаграфіі “Русская и белорусская литературы XIX–XX столетий: Жанрово стилиевой аспект, вопросы взаимодействия” (2005). М. І. Мішчанчук – адзін з аўтараў “Гісторыі беларускай літаратуры” ў 4-х т. (1981–1985, 2-е выданне, 1996–2000).

Значнай падзеяй для педагагічнай грамадскасці стала кніга М. І. Мішчанчука “Настаўніку – пра настаўнікаў” (1989), якая складаецца з нарысаў пра лепшых настаўнікаў-філолагаў Рэспублікі Беларусь.

НАВАТАР (лац. *novator* – абнавіцель) – той, хто выкарыстоўвае новыя, прагрэсіўныя метады і прыёмы ў сваёй дзейнасці. *Настаўнік-наватар*.

НАВАТАРСКІ ВОПЫТ у метадыцы: прынцыпова новы вопыт, які выходзіць за межы вядомых навуковых ведаў і дазваляе дасягнуць значнага і ўстойлівага павышэння эфектыўнасці выкладчыцкай дзейнасці.

НАВЫК – дзеянне, якое характарызуецца высокай мерай засваення; на гэтай ступені дзеянне становіцца аўтыматызаваным. Высокая ступень засваення

адрознівае навук ад *умення*, якое прадугледжвае такое засваенне, калі для правільнага выканання дзеяння яшчэ патрэбен значны самакантроль.

НАЗІРАННЕ – метадад навучавага даследавання ў педагогіцы (методыцы) і іншых навук, сутнасць якога заключаецца ў фіксацыі дзеянняў тых, за кім вядзецца назіранне. Назіранне прадугледжвае ўменне групуваць разрозненныя факты, уласціваці або з’явы, заўважаць іх падабенства і адрозненне і класіфікаваць іх.

“НАРОДНАЯ АСВЕТА” – навучальна-педагагічнае выдавецтва. Заснавана ў Мінску ў 1951 г. Выпускае падручнікі, вучэбныя дапаможнікі для сярэдняй агульнаадукацыйнай школы, даведачную і навукова-папулярную літаратуру для настаўнікаў, выхавальнікаў дзіцячых садоў, літаратуру для бацькоў.

“НАРОДНАЯ АСВЕТА” – штомесячны навукова-педагагічны часопіс. Заснавальнік – Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Выдаецца на беларускай мове ў Мінску з 1924 г. У 1924 – 1929 гг. называўся “Асвета”, у 1930 – 1936 гг. – “Камуністычнае выхаванне”, у 1940 – 1941 гг, 1948 – 1959 гг. – “Савецкая школа”, у 1960 г. аб’яднаны з часопісам “У дапамогу настаўніку” (выдаваўся з 1945 г.) і выходзіць пад назвай “Народная асвета”. Асвятляе пытанні тэорыі і практыкі, дзейнасць устаноў і органаў адукацыі, вучэбна-выхаваўчую працу школ і дашкольных устаноў. Друкуе метадычныя матэрыялы ў дапамогу настаўнікам. Часопіс “Народная асвета” ўзнагароджаны ордэнам “Знак пашаны” (1975).

НАРЫС як жанр школьнага сачынення. Нарыс у літаратуры – мастацка-дакументальнае апавяданне, у якім апісаны падзеі, што сапраўды здарыліся ў жыцці, а персанажы маюць рэальных прататыпаў і выступаюць пад сваімі прозвішчамі. Нарысы бываюць дакументальныя і недакументальныя. Выдзяляюць 2 віды дакументальных нарысаў: праблемныя, у якіх ставяцца важныя пытанні сучаснасці, і партрэтныя, прысвечаныя апісання таго ці іншага чалавека. У школе мэтазгодна пачынаць з партрэтнага дакументальнага нарыса. Для напісання такога нарыса асабліва важна вызначыць свае адносіны да таго, што апісваецца, і добра ведаць свайго героя. У нарысавым літаратурным партрэце размова ідзе пра чалавека, вучань-аўтар выкарыстоўвае біяграфію героя, дае яго характарыстыку, апісвае знешнасць і абстаноўку, у якой герой жыве; чытачы з’яўляюцца сведкамі яго ўчынкаў і паводзін у розных абставінах.

“НАСТАЎНІК” – газета Установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”. Выходзіць на беларускай мове ў Мінску з кастрычніка 1972 г. два разы на месяц. Да верасня 1993 г. называлася “Савецкі настаўнік”. Асвятляе актуальныя пытанні з жыцця калектыву БДПУ. На старонках “Настаўніка” выступаюць кіраўнікі ўніверсітэта, вядучыя выкладчыкі, аспіранты, магістранты і студэнты. На літаратурнай старонцы “Крокі” друкуе творы маладых аўтараў. Да “Настаўніка” выходзіць дадатак “Шкаляр”, які выдаецца сіламі студэнтаў.

“НАСТАЎНИЦКАЯ ГАЗЕТА” – выданне асветнікаў Рэспублікі Беларусь. Выходзіць на беларускай мове ў Мінску са снежня 1945 г. два разы на тыдзень. Асвятляе пытанні школьнага жыцця, педагогічнай тэорыі і практыкі, дзейнасць устаноў органаў адукацыі, педагогічных універсітэтаў і каледжаў, вучэбна-выхаваўчую работу школ, узнімае праблемы выхавання сродкамі мастацкай літаратуры, выяўленчага мастацтва і тэатра.

НАТХНЕННЕ – стан своеасаблівага напружання і ўздому духоўных сіл, творчага хвалявання чалавека, які вядзе да ўзнікнення або рэалізацыі задумы твора, навукі, мастацтва, тэхнікі. Характарызуецца павышанай агульнай актыўнасцю чалавека, незвычайнай прадуктыўнасцю яго дзейнасці, усведамленнем лёгкасці творчасці, перажываннем “апантанасці” і эмацыянальным пагружэннем у творчасць.

ПАДГАЙСКІ Леанід Пракопавіч [25. 11. 1935, Ленінград) – 4. 08. 1980], беларускі мовазнавец, педагог, метадыст. Доктар педагогічных навук (1980).

У 1953 г. скончыў Мсціслаўскае педвучылішча. Працаваў настаўнікам. У 1962 г. скончыў Магілёўскі педагогічны інстытут. Працаваў у Мінскім дзяржаўным педагогічным інстытуце імя М. Горкага старшым выкладчыкам, дацэнтам кафедры беларускага мовазнаўства (1968–1974), дэканам філалагічнага факультэта (з 1974), прарэктарам (з 1978).

Л. П. Падгайскі даследаваў сінтаксіс беларускай мовы і методыку яе выкладання ў пачатковай школе. Ён з’яўляецца сааўтарам трох падручнікаў па беларускай мове для школ рэспублікі і аўтарам метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў “Беларуская мова ў трэцім класе” (1971), “Вывучэнне беларускай мовы ў пачатковых класах. Граматыка, правапіс, развіццё мовы” (1975), “Методыка беларускай мовы: (Граматыка і правапіс). I–III класы” (1981). Апошняя кніга стала новым значным укладам у развіццё метадычнай думкі ў Беларусі ў галіне пачатковага навучання беларускай мове.

ПАДЛЕТКАБЫ ЎЗРОСТ – этап ад 10–11 да 15 гадоў, які адпавядае пачатку пераходу ад дзяцінства да юнацтва. Педагогі і псіхологі ўключаюць яго ў разрад крытычных перыядаў узроставага развіцця, звязаных з кардынальнымі зменамі ў сферы свядомасці, дзейнасці і сістэме ўзаемаадносін індывіда. Характарызуецца бурлівым ростам, фарміраваннем арганізма ў працэсе полавага выпявання, што робіць уплыў на псіхафізіялагічныя асаблівасці падлетка. Аснову фарміравання псіхалагічных і асобасных якасцей падлетка складаюць стасункі ў межах розных відаў дзейнасці. Для падлеткаў уласцівы актыўнае імкненне далучыцца да жыцця дарослых, арыентацыя паводзін на яго нормы і каштоўнасці, развіццё самасвядомасці і самаацэнкі, цікавасць да сябе як да асобы, да сваіх магчымасцей і здольнасцей.

Вылучаюцца 2 этапы падлеткавага ўзросту – малодшы і старэйшы. Для вучняў малодшага падлеткавага ўзросту (V–VII класы) ўласціва наіўна-рэалістычнае ўспрыманне мастацкай літаратуры, у адпаведнасці з якім школьнікі

ставяцца да падзей, герояў, паказаных у творы, не як да мастацкай з’явы, а як да рэальных жыццёвых фактаў. Яны даволі часта не ўлічваюць спецыфіку літаратуры, як мастацтва слова і не разумеюць ролі аўтара ў творы, не адчуваюць падтэксту. Малодшых падлеткаў надзвычай цікавяць творы пра незвычайныя, прыгодніцкія падзеі, удзельнікамі якіх ім хацелася б быць. Іх больш цікавіць дынамічны, захапляльны сюжэт, што абумоўлена ў адпаведнасці з узростам жаданнем як мага хутчэй даведацца пра вынікі вырашэння канфлікту. Пры выбары кніг для чытання перавагу аддаюць эпічным творам.

Вучні старэйшага падлеткавага ўзросту (VIII–IX класы) могуць засвойваць даволі складаны літаратуразнаўчы матэрыял. Разам з тым з уласцівым ім максімалізмам адмоўна ставяцца да многіх фактаў рэчаіснасці, што адэкватна адбіваецца і на адносінах да літаратуры. Яны эмацыянальныя, з павышаным пачуццём справядлівасці, назіральныя, патрабавальныя да маральных якасцей чалавека, у тым ліку і да літаратурнага героя. Ідэалам для іх нярэдка з’яўляецца мужны бескампрамісны герой літаратурнага твора. Вучні VIII–IX класаў здольныя да цэласнага ўспрымання твора, але яшчэ не маюць навыкаў абагульняць і вылучаць тыповыя. Іх па-ранейшаму вабяць сюжэтныя творы, але і прабуджаецца цікавасць да твораў з лірычным пачаткам.

ПАДРУЧНІК – кніга, у якой выкладаюцца асновы навуковых ведаў па пэўнаму навучальнаму предмету ў адпаведнасці з мэтамі навучання, праграмай і патрабаваннямі дыдактыкі.

Падручнік з’яўляецца галоўнай крыніцай ведаў і найважнейшым сродкам арганізацыі самастойнай працы вучняў. Асноўныя патрабаванні пры складанні падручніка наступныя: навуковасць, даступнасць, паслядоўнасць выкладання, сувязь тэорыі з практыкай, з жыццём. Па форме выкладання вучэбнага матэрыялу падручнік павінен быць дакладным, сціслым, напоўненым змястоўным абагульняльным матэрыялам і разам з тым канкрэтным.

Падручнік для школы павінен выконваць выхаваўчыя функцыі і сваім зместам адпавядаць ідэалогіі беларускай дзяржавы.

Падручнікі па беларускай літаратуры для ўстаноў адукацыі, якія забяспечваюць сярэдняю адукацыю, складаюцца ў адпаведнасці з зацверджанымі Міністэрствам Рэспублікі Беларусь праграмамі (“брэсцкай” або “мінскай”, гл.: Праграма вучэбная).

У сучасных школах Беларусі вучні ў базавай школе карыстаюцца падручнікамі-хрэстаматыямі, у X–XI класах – падручнікамі гісторыка-літаратурнага тыпу і хрэстаматыямі. У падручнікі-хрэстаматыі ўключаны творы для тэкстуальнага аналізу ў класе і для самастойнага чытання. У структуру падручнікаў такога тыпу ўваходзяць уступныя артыкулы да ўсяго курса, біяграфічныя даведкі, звесткі па тэорыі літаратуры, пытанні і заданні для разбору тэкстаў, ілюстрацыі.

У падручніках гісторыка-літаратурнага тыпу змешчаны матэрыял аглядавага і манаграфічнага характару, уключаны адпаведны метадычны апарат.

У хрэстаматыях для старшых класаў у поўным аб'ёме пададзены творы малой формы, а вялікія памерам творы толькі ўрыўкамі.

ПАЗАКЛАСНАЯ ПРАЦА па літаратуры – адна з формаў вучэбнага працэсу, якая мае не толькі адукацыйны, але і выхаваўчы характар. Пазакласныя заняткі па літаратуры праводзяцца ў пазаўрочны час пад кіраўніцтвам настаўніка. Пазакласная праца цесна звязана з урокамі і з'яўляецца іх працягам. Пазакласная праца па літаратуры можа быць масавай, групавой і індывідуальнай. Асноўныя формы пазакласнай працы: паўсядзённыя (пазакласнае чытанне), эпізадычныя (канферэнцыі, ранішнікі, вечары, дыспуты, экскурсіі, паходы, экспедыцыі), цыклічныя (праца гурткаў, клубаў, музеяў).

ПАЗАКЛАСНАЕ ЧЫТАННЕ – педагагічна арганізаванае чытанне вучнямі мастацкай, навукова-папулярнай і іншай літаратуры, накіраванае на інтэлектуальнае, маральнае і эстэтычнае развіццё вучняў, прывучэнне іх да самастойнага чытання, развіццё літаратурных інтарэсаў і густаў.

ПАМЯЦЬ – псіхафізіялагічны працэс, які выконвае функцыі замацавання, захавання і наступнага ўзнаўлення мінулага вопыту. Забяспечвае накопленне ўражанняў аб навакольным асяроддзі, служыць асноваю набывання ведаў, навыкаў і ўменняў і іх далейшага выкарыстання. Асноўнымі працэсамі памяці з'яўляюцца: запамінанне, захаванне, узнаўленне і забыванне. Псіхолагі выдзяляюць вербальную (слоўную), вобразную, матэрыяльную і эмацыянальную памяць.

ПАСПЯХОВАСЦЬ – характарыстыка ступені, паўнаты, глыбіні і трываласці ведаў, уменняў і навыкаў, засвоеных вучнямі ў адпаведнасці з патрабаваннямі вучэбнай праграмы. У Рэспубліцы Беларусь для вызначэння паспяховасці вучняў з 1 верасня 2002 г. уведзена дзесяцібальная сістэма.

ПАЎЗА (лац. pausa, ад грэч. pausis – спыненне) – адзін з элементаў інтанацыі, прыпынак голасу ў час чытання літаратурнага твора. Адрозніваюць лагічныя, псіхалагічныя і рытмічныя паўзы.

ПАЎТАРЭННЕ ў навучанні – узнаўленне ранейзасвоеных ведаў, уменняў і навыкаў з мэтай іх удасканалення і прымянення для вырашэння новых навучальных задач. Паўтарэнне спрыяе трываламу і глыбокаму засваенню ведаў, уменняў і навыкаў, а таксама дапамагае прывесці іх у сістэму.

Паўтарэнне ў сучаснай школе праводзіцца ў адпаведнасці з прынцыпам свядомасці і трываласці завсваення ведаў.

У працэсе выкладання літаратуры прымяняюцца наступныя віды паўтарэння: *бягучае, уводнае, праблемна-тэматычнае і абагульняльнае.*

Найбольш пашыраным з'яўляецца *бягучае* паўтарэнне, якое праводзіцца практычна на кожным уроку і на розных яго этапах: пры апытанні і праверцы дамашняга задання, тлумачэнні і замацаванні новага матэрыялу. Бягучае паўтарэнне можа ўключацца ў змест дамашняга задання.

Школьная праграма па беларускай літаратуры ў кожным класе пачынаецца з

раздзела “Уводзіны”, а творчасць многіх пісьменнікаў вивучаецца на працягу некалькіх гадоў. Для ўзнаўлення атрыманых раней ведаў і падрыхтоўкі вучняў да ўспрымання новага матэрыялу настаўнік праводзіць *уводнае* паўтарэнне.

Вучэбны матэрыял у курсе беларускай літаратуры сярэдняй школы, як правіла, кампануецца на праблемна-тэматычным прынцыпе. *Праблемна-тэматычнае* паўтарэнне дае магчымасць засяродзіць увагу вучняў на ключавых пытаннях складанага літаратурнага матэрыялу і скарэктаваць далейшую працу настаўніка з улікам выяўленых недахопаў і прабелаў у ведах школьнікаў.

Абагульняльнае паўтарэнне мае на мэце сістэматызацыю ведаў вучняў. Да яго настаўнік звяртаецца пры падвядзенні вынікаў вивучэння адной буйной тэмы або некалькіх узаемазвязаных тэм, а таксама пры падрыхтоўцы да выпускнога экзамена па літаратуры.

Асноўнымі метадамі і прыёмамі пры арганізацыі паўтарэння з’яўляюцца лекцыя настаўніка, абагульняльная гутарка, паведамленні і даклады вучняў, праца з падручнікам і крытычнай літаратурай, літаратурныя мантажы, сачыненні.

ПЕДАГАГІЧНАЯ ПРАКТЫКА (лацін. *practica*, ад грэч. *praktika* – дзейнасць) – у педагагічных каледжах, педагагічных і класічных універсітэтах – састаўная частка вучэбнага працэсу.

Педагагічная практыка забяспечвае арганічную сувязь тэарэтычнай падрыхтоўкі студэнтаў па спецыяльных прадметах, псіхалогіі, педагогіцы з вучэбнай і выхаваўчай дзейнасцю; развівае прафесійныя здольнасці назіраць і аналізаваць педагагічную дзейнасць; фарміруе ўменні абагульняць вынікі сваёй працы і вопыт настаўнікаў; стварае ўмовы для фарміравання педагагічных здольнасцей, неабходных для ажыццяўлення задач, якія стаяць перад школамі на сучасным этапе. Мэта педагагічнай практыкі – развіццё цікавасці да педагагічнай працы, фарміраванне творчых адносін да вучэбна-выхаваўчага працэсу на аснове метадычнага прынцыпу дзейнасці і асобнага падыходу. Педпрактыка рыхтуе студэнтаў да цэласнага выканання функцый настаўніка-прадметніка і класнага кіраўніка, да правядзення сістэмы вучэбна-выхаваўчай працы з вучнямі. Педагагічная практыка праводзіцца ў сярэдніх навучальных установах (сярэдных школах, гімназіях, ліцэях, каледжах, ПТВ і іншых установах) на IV і V курсах. Працягласць практыкі вызначаецца вучэбным планам. Педагагічная практыка можа праводзіцца і ў летніх аздараўленчых лагерах.

Задачы практыкі і базавыя дыдактычныя адзінкі кожнага віду практыкі ўстанаўліваюцца ВМА педагагічных ВНУ.

Працягласць практыкі на IV курсе – 6 тыдняў, на V курсе – 7 тыдняў. Першы тыдзень актыўнай педагагічнай практыкі, як правіла, адводзіцца на азнаямленне са школаю, класам і арганізацыяй выхаваўчай работы з вучнямі.

Потым пад кіраўніцтвам метадыста або настаўніка студэнты праводзяць пробныя і заліковыя ўрокі па беларускай мове і беларускай літаратуры, а таксама па дадатковай спецыяльнасці (сусветная і айчынная культура, польская мова, літоўская мова і інш.). Абавязковым кампанентам педагагічнай практыкі з'яўляецца выхаваўчая праца ў адным з класаў у адпаведнасці з планам класнага кіраўніка. Студэнты-практыканты выконваюць таксама заданні па псіхалогіі і школьнай гігіене.

Па выніках педагагічнай практыкі студэнты прадстаўляюць справаздачу, да якой дадаецца дзённік педагагічнай практыкі, 3 канспекты заліковых урокаў і выхаваўчага мерапрыемства і псіхалага-педагагічную характарыстыку вучня (IV курс) або класа (V курс).

Вынікі педагагічнай практыкі абмяркоўваюцца на заключнай канферэнцыі і на пасяджэнні Савета факультэта.

ПЕДАГОГІКА (грэч. *paidagogike*) – 1) навука пра выхаванне, адукацыю і навучанне падростаючага пакалення. Яе асноўныя задачы – раскрыццё заканамернасцей выхавання, асветы і навучання, навуковае пазнанне аб'ектыўных сувязей у педагагічным працэсе, што дае магчымасць вызначыць змест, формы і метады вучэбна-выхаваўчай працы, адпаведныя рэальным патрэбам маральнага і духоўнага жыцця грамадства.

Педагогіка падзяляецца на дзяржаўную педагогіку, узроставую педагогіку, прыватную дыдактыку, гісторыю педагогікі, спецыяльную педагогіку, ваенную педагогіку і інш.

2) Вучэбны прадмет у сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах, якія рыхтуюць настаўнікаў, выкладчыкаў, выхавальнікаў і іншых педагагічных работнікаў.

ПЕРАВОЗНАЯ Яўгенія Васільеўна [23. 02. 1932, с.Ташла Ташлінскага р-на Арэнбургскай вобл. (Расія)], беларускі вучоны-метадыст. Заслужаная настаўніца Рэспублікі Беларусь (1966). Кандыдат педагагічных навук (1972). Дацэнт (1976).

У 1953 г. скончыла філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя М. Горкага. Працавала настаўніцай. З 1972 г. працуе на кафедры рускай і замежнай літаратуры БДПУ. Асноўны накірунак яе навуковых інтарэсаў – маральна-эстэтычнае выхаванне вучняў сродкамі мастацкай літаратуры. Аўтар дзвюх манаграфій – “Воспитание на уроках литературы” (1968) і “Нравственное воздействие литературы” (1986). З калектывам беларускіх вучоных пад кіраўніцтвам акадэміка М. А. Лазарука распрацавала канцэпцыю рэфармавання літаратурнай адукацыі ў РБ, якая стала асноваю для стварэння стандартаў па рускай літаратуры, праграм, падручнікаў і метадычных дапаможнікаў. Я. В. Перавозная – сааўтар падручнікаў па рускай літаратуры для V, VI, VIII, IX класаў.

ПЕРАКАЗ – перадача пачутага ці прачытанага тэксту сваімі словамі. Пераказ з’яўляецца важным спосабам аналізу тэксту мастацкай літаратуры і дзейным сродкам развіцця мовы вучняў. Для пераказу звычайна выбіраецца праявіны твор.

Пераказы бываюць розных відаў: вусныя і пісьмовыя (па форме выканання), навучальныя і кантрольныя (па мэце выканання), падрабязныя і сціслыя (па адносінах да аб’ёму зыходнага тэксту), выбарачныя і творчыя (па адносінах да зместу тэксту). Паводле характару тэкставага матэрыялу пераказы могуць быць апавядальнага характару, тыпу разважання і характарыстыкі. Да пераказу набліжаецца слоўнае маляванне і мастацкае расказванне.

ПЕРАКАЗ ВЫБАРАЧНЫ. Выбарачны пераказ (які можа быць як падрабязным, так і сціслым) прадугледжвае адбор матэрыялу для раскрыцця вызначанай тэмы або праблемы. Ён часцей за ўсё прымяняецца пры вывучэнні значных па аб’ёме эпічных твораў, у якіх шмат герояў і сюжэтных ліній.

Адбор матэрыялу на зададзеную тэму ўключае два этапы: папярэдні (у працэсе чытання) і канчатковы (пры паўторным перагледзе тэксту).

Да выбарачнага пераказу настаўнік можа зяртацца пры неабходнасці ахарактарызаваць аднаго літаратурнага героя або зрабіць параўнальную характарыстыку двух ці некалькіх персанажаў.

Выбарачны пераказ карысны ў час працы над партрэтамі літаратурнага героя, апісаннем прыроды, асаблівасцямі мовы твора. Ён з’яўляецца дзейным сродкам у падрыхтоўцы вучняў да напісання сачыненняў. Выбарачны пераказ складаецца на аснове вылучаных з тэксту асобных фрагментаў.

ПЕРАКАЗ ПАДРАБЯЗНЫ. У падрабязным пераказе ставіцца задача дэталёва, найбольш поўна і блізка да тэксту (з захаваннем яго паслядоўнасці, апісання месца дзеяння, дзейных асоб і характэрных выразных сродкаў мовы) перадаць змест прачытанага твора.

Для падрабязнага пераказу бярэцца тэкст памерам ад паловы да цэлай старонкі школьнага падручніка-хрэстаматыі.

Працэс навучання такому віду пераказу можа праходзіць па наступнай схеме:

1. Абвясчэнне тэмы і пастаноўка задач.
 2. Выразнае чытанне тэксту.
 3. Пробны пераказ тэксту некалькімі вучнямі.
 4. Аналіз варыянтаў пераказу.
 5. Калектыўнае складанне плана (простага або складанага).
 6. Вылучэнне і запіс слоў і выразаў, якія патрэбна ўжыць у пераказе.
 7. Паўторнае чытанне тэкста.
 8. Паўторны вусны пераказ або запіс тэксту (пры пісьмовым пераказе).
- Падрабязны пераказ трэніруе памяць і ўзбагачае лексічны запас вучняў.

ПЕРАКАЗ СЦІСЛЫ. Сціслы, або кароткі (скандэнсаваны), пераказ прадугледжвае кароткую перадачу асноўнага зместу тэксту.

Навучанне сцісламу пераказу пачынаецца з невялікіх эпічных твораў, закончаных раздзелаў з апавядання ці аповесці, якія лёгка расчляняюцца на асобныя, лагічна завершаныя часткі.

Праца над сціслым пераказам надзвычай цяжкая, таму першы пераказ у сціслай форме мэтазгодна падрыхтаваць калектыўна.

Пасля прачытання тэксту спачатку складаецца план, для чаго тэкст дзеліцца на часткі, кожная з якіх атрымлівае сваю назву. Назва часткі становіцца адпаведным пунктам плана. У выдзеленых частках вылучаюцца 2–3 ключавыя сказы, якія будуць пакладзены ў аснову пераказу.

Па складзеным плане найбольш падрыхтаваныя вучні спрабуюць сцісла перадаць увесь тэкст. Вучнёўскія варыянты калектыўна аналізуюцца. Выніковую рэцэнзію робіць настаўнік, у якой адзначаюцца як пралікі, так і поспехі школьнікаў, і дае свой узор сціслага пераказу.

Абапіраючыся на ўзор, прапанаваны настаўнікам, вучні па чарзе пераказваюць тэкст часткамі па кожным пункце плана. Настаўнік пры гэтым не толькі выпраўляе мову вучняў, але і паўторна ўзнаўляе некаторыя элементы свайго ўзору.

Паўторна прачытаць асобныя ўрыўкі тэксту ў працэсе працы над пераказам не мэтазгодна.

Сціслы пераказ спрыяе ўдасканаленню навыка лаканічнай мовы, фарміраванню ўмення вылучаць у творы самае істотнае, рыхтуе вучняў да складання тэзісаў, якія практыкуюцца ў старшых класах.

ПЕРАКАЗ ТВОРЧЫ. Гэта пераказ з творчымі заданнямі. Яго мэта – развіваць мастацкія здольнасці школьнікаў, абуджаць у іх цікавасць да працы з элементамі творчасці.

У методыцы выкладання літаратуры вылучаюць дзве групы творчых заданняў да пераказаў.

Заданні, якія патрабуюць ад вучняў выказаць свае адносіны да прачытанага тэксту. Зыходны тэкст пры гэтым не змяняецца.

Заданні, у якіх прапануецца дапісаць (дадумаць) пачатак або заключэнне апавядання, г.зн. унесці змены ў зыходны тэкст.

Сярод творчых пераказаў асобнае месца займае *пераказ са зменаю асобы апавядальніка*. Напрыклад: пераказаць тэкст ад імя першай асобы вымушае вучняў пераўвасабляцца і спрыяе больш глыбокаму спасціжэнню тэксту. У залежнасці ад вызначанай настаўнікам мэты яго можна практыкаваць як перад аналізам твора, так і на заключнай стадыі працы над ім.

Пераказ з заменаю асобы апавядальніка збліжае вучняў з літаратурнымі героямі, дапамагае зразумець іх унутраны свет і ўчынкi. Аднак, звярнуўшыся да яго, неабходна выбіраць тэмы, адпаведныя ўзросту і псіхалогіі школьнікаў.

Творчы пераказ як метад спасціжэння мастацкага твора з поспехам выкарыстоўваецца не толькі ў сярэдніх, але і ў старшых класах.

ПЕРАКАНАННІ – цвёрды погляд на што-н., заснаваны на пэўных

палажэннях, меркаваннях, якія ў свядомасці чалавека звязаны з глыбокім прызнаннем і перажываннем іх бездакорнасці, бяспрэчнай упэўненасці, Вылучаюць маральныя, навуковыя і палітычныя перакананні.

ПЕРШАСНАЕ ЎСПРЫМАННЕ ТВОРА ВУЧНЯМІ. Сучасная навука разглядае мастацкую літаратуру як камунікатыўны сродак. Чытач павінен зразумець мастацкі свет твора, убачыць і асэнсаваць яго ў адпаведнасці са сваімі літаратурнымі здольнасцямі. Адэкватнасць ўспрымання эстэтычнай інфармацыі, заключанай у тэксце, і здольнасць да фарміравання крытычнай ацэнкі, якая адпавядае аб'ектыўнай эстэтычнай каштоўнасці твора, узрастае разам з літаратурным развіццём чытача. Настаўніку іншы раз даволі цяжка інтуітыўна прадбачыць, якія пытанні, асобныя эпізоды зацікавяць школьнікаў, а якія застануцца незаўважанымі, хаця ў раскрыцці ідэйна-эстэтычнага зместу твора яны могуць выконваць важную функцыю. Для вызначэння аптымальнай metodyкі вывучэння твора ў класе неабходна ведаць, як ён успрыняты вучнямі.

Вызначэнне ўзроўню першаснага ўспрымання, глыбіні разумення твора вучнямі павінна стаць абавязковым прамежкавым этапам паміж чытаннем і аналізам. Методыку правядзення гэтага этапу выбірае сам настаўнік у залежнасці ад вучэбна-выхаваўчых задач, складанасці і памеру твора мастацкай літаратуры, колькасці гадзін, адведзеных праграмай на яго вывучэнне. Акрамя папярэдняга анкетавання, гэта могуць быць арыентацыйныя заняткі, якія праводзяцца ў форме гутаркі, інтэрв'ю, вусных і пісьмовых паведамленняў вучняў.

ПЛАН (лац. *planum* – плоскасць) – кароткая праграма якога-н. выкладу. План – адзін з прыёмаў метаду самастойнай працы, з дапамогай якога ў тэксце вылучаюцца самастойныя часткі.

План бывае *просты*

1.
2.
3.
4.

і *складаны*

- I.
- II.
 1.
 - а).....
 - б).....
 - в).....
 - 2.
 - 3.

Ш.

План, кожны пункт якога з'яўляецца вытрымкай з раздзела (часткі) твора называецца *цытатным* планам.

Да складання плана вучні звяртаюцца ў час працы над сачыненнем, пры вывучэнні аглядпавых тэм, біяграфіі пісьменніка, крытычнага артыкула, а таксама на заключных занятках.

ПЛАН ВУЧЭБНЫ – зацверджаны Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь дакумент, які вызначае пералік вучэбных прадметаў, якія вывучаюцца ў дадзенай навучальнай установе, іх размеркаванне па гадах навучання, тыднёвая і гадавая колькасць часу, якая адводзіцца на кожны вучэбны прадмет.

З улікам спецыфікі працы ў розных адукацыйна-выхаваўчых установах вучэбныя планы складаюцца асобна для дзённых і вячэрніх школ, ліцэяў і гімназій, а таксама для школ з паглыбленым вывучэннем асобных вучэбных прадметаў.

У сучасных вучэбных планах агульнаадукацыйных школ Рэспублікі Беларусь усе прадметы падзяляюцца на тры групы: абавязковыя прадметы (базавы кампанент); прадметы на выбар вучняў (дыферэнцаваны кампанент); прадметы, вывучэнне якіх вызначаецца саветам школы (школьны кампанент).

“ПОЛЫМЯ” – штомесячны літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны часопіс. Выдаецца ў Мінску са снежня 1922 г. на беларускай мове. У 1932–1941 гг. выходзіў пад назвай “Полымя рэвалюцыі”. У час Вялікай Айчыннай вайны не выдаваўся. Друкуе творы беларускіх пісьменнікаў, пераклады твораў пісьменнікаў замежных краін артыкулы па пытаннях беларускай літаратуры і мастацтва, нарысы, рэцэнзіі на новыя кнігі.

ПРАВЕРКА, АЦЭНКА І АНАЛІЗ САЧЫНЕННЯЎ. Пры праверцы і ацэнцы сачыненняў настаўнік кіруецца двума асноўнымі дакументамі – “Адзіны моўны і арфаграфічны рэжым установы, якая забяспечвае атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі” і “Нормы ацэнкі ведаў, уменняў і навыкаў вучняў V–XI класаў”. Як правіла, сачыненні чытаюцца двойчы. Пры першым чытанні настаўнік асэнсоўвае змест і выпраўляе недакладнасці ў сачыненні, робячы пры гэтым наступныя ўмоўныя абазначэнні:

Z – патрэбны чырвоны радок

√ – прапушчана слова або сказ

[] – лішнія ў тэксце

! – станоўчая ацэнка фрагмента сачынення

? – не зусім зразумела

Пры другім чытанні выпраўляюцца памылкі, за якімі замацаваны свае знакавыя сімвалы:

з – памылка ў змесце

м – моўная памылка

– арфаграфічная памылка

v – пунктуацыйная памылка

г – граматычная памылка

Памылкі ў сачыненні класіфікуюцца па схеме:

$$\begin{array}{c} \underline{\Gamma - M} \\ - v - \Gamma \end{array}$$

У школьнай практыцы выкарыстоўваецца наступная паслядоўнасць аналізу сачыненняў:

- 1) агульная характарыстыка вучнёўскіх прац;
- 2) статыстычныя дадзеныя па балах;
- 3) чытанне лепшых сачыненняў або асобных урыўкаў;
- 4) адказы настаўніка на пытанні вучняў;
- 5) калектыўная праца над тыповымі памылкамі;
- 6) індывідуальная праца вучняў над асобнымі (уласнымі) памылкамі.

ПРАГРАМА ВУЧЭБНАЯ (грэч. programma – аб’ява, распараджэнне) – дакумент, які вызначае па кожным прадмеце змест і аб’ём ведаў, якія неабходна засвоіць, а таксама змест раздзелаў і тэм з размеркаваннем іх па гадах навучання. Праграма для школ зацвярджаецца Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь.

Праграма суправаджаецца тлумачальнай запіскай, у якой раскрываюцца задачы навучання прадмету характарызуецца структура праграмы, паслядоўнасць вывучэння матэрыялу, асаблівасці метадаў і форм навучання.

У школах Беларусі пачынаючы з 1995–1996 навучальнага года існуюць дзве паралельныя праграмы па беларускай літаратуры. Адна з іх (“мінская”) распрацавана калектывам навукоўцаў Нацыянальнага Інстытута адукацыі РБ (кіраўнікі – М. А. Лазарук і А. І. Бельскі), другая (“брэсцкая”) – выкладчыкамі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта (кіраўнік – В. Я. Ляшук).

Абедзве праграмы складзены на аснове новай канцэпцыі літаратурнай адукацыі ў сярэдняй агульнаадукацыйнай школе. Яны грунтуюцца на прынцыпах дэмакратызацыі і гуманізацыі навучання, арыентацыі на агульначалавечыя і нацыянальныя каштоўнасці, творчы характар засваення прадмета, пераёмнасць і бесперапыннасць працэсу літаратурнай адукацыі.

Выключна новай якасцю праграм з’яўляецца іх скіраванасць на вывучэнне беларускай літаратуры ў кантэксце з сусветнай. Галоўным прадметам увагі на ўсіх ступенях школы застаецца беларуская літаратура, якая вывучаецца на фоне сусветнай, для таго каб паказаць арыгінальнасць і суадноснасць творчасці беларускіх пісьменнікаў з сусветна вядомымі аўтарамі і творамі.

Праграма па літаратуры вылучае 5 спісаў твораў:

- для чытання і вывучэння;
- для чытання і абмеркавання (V–VII класы);
- для самастойнага чытання (VIII–XI класы);
- для пазакласнага чытання;
- для завучвання на памяць.

Праграма па літаратуры ўстанаўлівае рэгламент часу на вывучэнне твораў, на развіццё мовы і творчыя работы, на абмеркаванні самастойна прачытанага (урока пазакласнага чытання).

У праграме па беларускай літаратуры для кожнага класа змешчаны асноўныя патрабаванні да ведаў, уменняў і літаратурнага развіцця вучняў і пералік асноўных відаў вусных і пісьмовых работ.

ПРАКТЫКАВАННЕ – паўторнае выкананне разумовага або практычнага дзеяння з мэтай авалодання ім або павышэння яго якасці (завучванне на памяць, выпрацоўка навыкаў выразнага чытання).

ПРЫЁМ – асобная аперацыя ў працэсе рэалізацыі метада навучання.

ПРЫНЦЫП (лац *principium* – аснова, пачатак) – асноўнае зыходнае палажэнне якой-н. тэорыі, навукі, светапогляду.

ПРЫНЦЫП АНАЛІЗУ МАСТАЦКІХ З’ЯЎ У АДЗІНСТВЕ ІХ ЗМЕСТУ І ФОРМЫ.

Змест – катэгорыя мастацкая: яна ўключае ў сябе тэму твора, яго ідэю, якая знаходзіць сваё выражэнне ў характары вырашэння канфліктаў, паказаных пісьменнікам у кожным канкрэтным выпадку.

Асноўнае прызначэнне мастацкай формы – у яркім раскрыцці зместу. Ад яе дасканаласці залежыць сіла ўздзеяння твора.

У мастацкім творы змест і форма непадзельныя. Кожны яго элемент (паэтычны вобраз, жанр, сюжэт, кампазіцыя, рытм, паэтычная лексіка) працуюць на змест. Тэма знаходзіць сваё выражэнне, атрымлівае ідэйную накіраванасць у працэсе стварэння формы.

Рэалізацыя прынцыпу адзінства зместу і формы – адна з галоўных умоў паўнацэннага ўспрымання твора мастацкай літаратуры.

ПРЫНЦЫП ГІСТАРЫЗМУ (ад грэч. *historikos* – гістарычны) – адзін з асноўных прынцыпаў вывучэння літаратуры ў школе, Прынцып гістарызму прадугледжвае як гісторыка-генетычны так і гісторыка-функцыянальны разгляд твора. Гістарызм дапамагае ўбачыць у творы вынік інтэлектуальнай працы пісьменніка пэўнай эпохі і адначасова з’яву мастацкай творчасці, актуальную для сучаснага чытача.

Гістарызм пакладзены ў аснову структуры літаратурнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Прынцып гістарызму ў сярэдніх класах можа рэалізоўвацца праз гістарычную даведку пра час напісання твора, час, адлюстраваны ў творы, і гісторыю яго напісання.

У старшых класах літаратура вывучаецца на гістарычнай аснове і да таго ж у адпаведнасці з канцэпцыяй літаратурнай адукацыі ў кантэксце сусветнага літаратурнага працэсу. У такім выпадку адной гістарычнай даведкі для рэалізацыі прынцыпу гістарызму недастаткова. Вучэбныя праграмы па беларускай літаратуры прадугледжваюць вывучэнне ў старшых класах як манаграфічных, так і аглядавых тэм.

Праз літаратуру вучні пазнаюць гістарычную рэальнасць, яны павінны навучыцца ўменню ацаніць, які ўклад унеслі ў гісторыка-літаратурны працэс мінулыя пакаленні.

Прынцып гістарызму рэалізуецца праз супастаўленне эстэтычных поглядаў пісьменнікаў. Вершы Я. Купалы “Я не паэт”, “Я не для вас”, “З цэлым народам гутарку весці”, напрыклад, звычайна параўноўваюцца з вершам Ф. Багушэвіча “Мая дудка”.

Прынцып гістарызму рэалізуецца і праз міжпрадметныя сувязі. Настаўнік беларускай літаратуры павінен аналізаваць змест і праблематыку твораў, абапіраючыся на веды, атрыманыя на ўроках рускай літаратуры, гісторыі, сусветнай мастацкай культуры.

ПРЫНЦЫП ДАСТУПНАСЦІ патрабуе ўліку здольнасцей развіцця вучняў, аналізу матэрыялу з пункту погляду іх рэальных магчымасцей і такой арганізацыі навучання, каб яны не адчувалі інтэлектуальных, маральных і фізічных перагрузак. Даступнасць навучання залежыць у аднолькавай ступені ад метадычнага структуравання яго і ад метадаў навучання, якія прымяняе настаўнік. Праграма па літаратуры для кожнага класа (падбор мастацкіх тэкстаў, змест метадычнага апарата, звесткі па тэорыі літаратуры) паслядоўна разлічана на тое, каб быць даступнай для вучняў дадзенага ўзросту і падрыхтоўкі. Улічваецца таксама і эмацыянальны бок уздзеяння мастацкага слова.

Прынцып даступнасці выключае спрощанасць.

ПРЫНЦЫП НАВУКОВАСЦІ з’яўляецца найважнейшым з усіх прынцыпаў. Літаратура ў школе – гэта і крыніца пазнання, і мастацтва, і навука. Навуковасць не абмяжоўваецца пазнаннямі вучняў па тэорыі літаратуры. Гэты прынцып уключае ў сябе шэраг аспектаў: пазнавальны, маральны, праблемны, гістарычны і эстэтычны. Настаўнік пры рэалізацыі прынцыпа навуковасці абапіраецца на літаратуразнаўства як навуку.

Вучні V–VII класаў павінны ў значнай ступені авалодаць паэтыкай мастацкага твора. Яны азнаёмяцца з элементамі тэорыі літаратуры: выяўленчыя сродкі мастацкай выразнасці мовы, асаблівасці паэтычнай і праяічнай мовы, паняцце пра літаратурныя роды і жанры. Гэта азначае: каб спасцігнуць, далучыцца да літаратуры як мастацтва слова, неабходна зразумець знакавую форму літаратуры. У VIII–XI класах паглыбляюцца атрыманыя тэарэтычныя веды і набываюцца новыя. Навуковасць прадугледжвае тут усведамленне вучнямі творчага метаду, стылю пісьменніка, праблематыкі, накірункаў, палемікі ў

літаратуры, развіцця жанраў, традыцый і наватарства, нацыянальнай своеасаблівасці беларускай літаратуры.

Прынцып навуковасці ў методыцы выкладання літаратуры неад'емна звязаны з прынцыпам гістарызму.

ПРЫНЦЫП НАГЛЯДНАСЦІ прадугледжвае ўтварэнне ў вучняў наглядных уяўленняў у выглядзе псіхічнага вобраза вывучаемага аб'екта ці дзеяння з мэтай фарміравання ў іх ведаў, уменняў і навыкаў. Прынцып нагляднасці ў выкладанні літаратуры на першае месца выводзіць сувязь паміж пачуццёвым і лагічным пазнаннем, зварот да непасрэднага пачуццёвага ўспрымання жывога слова. Слова на ўроку літаратуры з'яўляецца найважнейшым відам нагляднасці. Настаўнік літаратуры пастаянна звяртаецца да чытання тэксту мастацкага твора, да праслухоўвання магнітафонных і іншых запісаў. У працэсе выкладання літаратуры эфектыўна выкарыстоўваецца выяўленчая нагляднасць (карціны, ілюстрацыі, малюнкі, слайды, фатаграфіі, дыяпазітывы, дыяфільмы), нагляднасць, якая ўздзейнічае адначасова на слых і зрок (фрагменты мастацкіх фільмаў, вучэбныя і відэафільмы), а таксама графічная нагляднасць (карты, схемы, табліцы).

ПРЫНЦЫП СВЯДОМАСЦІ І АКТЫЎНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ВУЧНЯЎ ПРЫ ВЯДУЧАЙ РОЛІ НАСТАЎНІКА. Свядомасць вучняў у педагогіцы разглядаецца ў двух аспектах: як разуменне вучэбнага матэрыялу і як свядомыя адносіны да навучання. У адпаведнасці з другім аспектам вучні ўсведамляюць мэты навучання, плануюць і арганізуюць сваю працу, праяўляюць зацікаўленасць да ведаў, ставяць праблемы і ўмеюць знайсці іх вырашэнне.

У дадзеным прынцыпе зафіксавана спецыфічнае для сучаснай школы адзінства дзеянняў настаўніка і вучняў. Педагог на ўроку літаратуры выступае не як выканаўца ў тэатры аднаго актёра, а як рэжысёр спектакля. Вядучая роля настаўніка-філолага заключаецца ў тым, што вучні пастаянна заўважаюць яго ўздзеянне і адначасова адчуваюць самастойнасць пошукаў, меркаванняў і ацэнак.

Для дасягнення актыўнасці і свядомасці школьнікаў у вучэбным працэсе настаўнік павінен абапірацца на іх інтарэсы і адначасова фарміраваць матывы навучання, далучаць вучняў да вырашэння праблемных сітуацый, выкарыстоўваць у якасці метадаў навучання дыскусію і дыспут, стымуляваць калектыўныя формы працы.

Разглядаемы прынцып патрабуе таксама распрацоўкі і прымянення сістэмы самастойнай работы, асобая роля тут належыць вучнёўскім навуковым даследаванням.

ПРЫНЦЫП СІСТЭМАТЫЧНАСЦІ І ПАСЛЯДОЎНАСЦІ надае сістэмны характар вучэбнай дзейнасці, тэарэтычным ведам і практычным уменням вучняў. Названы прынцып, які закладзены ў вучэбныя планы, праграмы і падручнікі, рэалізуецца ва ўзаемазвязанай дзейнасці настаўніка і вучняў на ўроку.

Прынцып сістэматычнасці і паслядоўнасці праходзіць праз увесь школьны курс беларускай літаратуры.

I–IV класы. Знаёмства са зместам і мастацкімі асаблівасцямі літаратурных твораў, першыя спробы навучыцца ўспрымаць літаратуру як мастацтва слова.

З V класа пачынаецца сістэматычны курс беларускай літаратуры, якая вывучаецца як асобны прадмет.

VI–VII класы. Вывучэнне больш складаных твораў, разнастайных па зместу і мастацкіх асаблівасцях. На іх аснове ў даступнай для гэтага ўзросту форме адбываецца азнаямленне вучняў з галоўнымі асаблівасцямі літаратуры як мастацтва, школьнікі пачынаюць набываць элементарныя веды, уменні і навыкі аналізу і ацэнкі твора.

VIII–IX класы. У аснову вывучэння літаратуры пакладзены гісторыка-храналагічны прынцып.

X–XI класы. Вывучэнне літаратуры на гісторыка-літаратурнай аснове з больш складанымі і высокімі патрабаваннямі да яе зместу і спосабаў засваення.

ПРЫНЦЫП СУВЯЗІ З ЖЫЦЦЁМ дапамагае рэалізаваць вынікі навучання штодзённа. Ён садзейнічае фарміраванню светапогляду, павышае значнасць вучэбнай дзейнасці ў свядомасці вучняў, надае ёй асэнсаваны характар, спрыяе канкрэтызацыі ведаў і фарміраванню ўмення прымяняць веды на практыцы.

Рэалізацыя прынцыпу сувязі з жыццём пры вывучэнні літаратуры адбываецца праз сучаснае прачытанне твораў мінулага і адэкватнае асэнсаванне новых твораў. Уяўленне пра літаратурны працэс, знаёмства з творчасцю канкрэтнага пісьменніка ці нават ведаў аднаго асобнага твора ўзбагачаюць вучня і дапамагаюць яму артыкулаваць і ў сучасных праблемах і даваць аб'ектыўную маральную ацэнку ўласных поглядаў і ўчынкаў.

Школьныя праграмы па літаратуры пастаянна скіроўваюць увагу настаўніка на фарміраванне ў вучняў уменняў і навыкаў. Напрыклад, паводле праграмы вучань XI класа павінен умець: складаць тэзісы крытычных артыкулаў і рэцэнзій на самастойна прачытаныя кнігі; адрозніваць сапраўдную мастацкую літаратуру ад падробак пад яе; карыстацца рознымі крыніцазнаўчымі і даведачнымі матэрыяламі і інш.

ПРЫНЦЫП ТРЫВАЛАСЦІ зыходзіць з таго, што веды павінны грунтоўна замацавацца ў памяці вучняў і стаць часткаю іх свядомасці.

Доўгі час лічылася, што добрым вынікам навучання з'яўляецца ўменне вучняў дакладна перадаваць тэкст, завучаны механічна, без яго асэнсавання, шляхам шматразовага чытання і ўзнаўлення. Такі падыход да разумнення прынцыпу трываласці прыводзіў да фармалізму ведаў, спрыяў тармажэнню разумовага развіцця дзяцей і фарміраванню ў іх негатыўных адносін да навучання.

Педагагічная навука даказала, што трывалае засваенне адбываецца тады, калі ў вучня сфарміраваны патрэбныя адносіны і цікаваць да вучобы і ён праяўляе пазнавальную актыўнасць.

Рэалізацыя прынцыпу трываласці навучання ў педагагічнай практыцы ажыццяўляецца праз практыкаванні ў прымяненні ведаў, навыкаў і ўменняў, абмеркаванні і дыскусіі, доказнасць і аргументаванасць выступленняў. Трываласць ведаў забяспечваецца эмацыянальным выкладам матэрыялу настаўнікам, дакладнай лагічнай структурай урока або пазакласнага мерапрыемства, выкарыстаннем камп'ютэрных тэхналогій, ТСН і нагляднасці, сістэмай самастойнай працы. Важнае значэнне ў фарміраванні трывалых ведаў надаецца паўтарэнню.

Трываласць ведаў, атрыманых на ўроках літаратуры, можа правярацца як у перыяд вучобы ў школе, так і на працягу ўсяго далейшага жыцця.

Пацвярджаннем трываласці літаратурнай падрыхтоўкі выпускнікоў школы з'яўляецца іх маральна-эстэтычная сталасць, неаб'якавасць да мастацтва, уменне дакладна ацэньваць творы, якія вывучаліся ў школе, усведамленне непаруўнай сувязі мастацтва з жыццём.

РАГУЛЯ Аляксей Уладзіміравіч [нар. 25. 03. 1935, в. Сянно Навагрудскага р-на Гродзенскай вобл.], літаратуразнавец, крытык, культуролаг, педагог. Кандыдат філалагічных навук (1975). Прафесар (1994).

Закончыўшы сярэдняю школу, працаваў загадчыкам хаты-чытальні ў роднай вёсцы (1951–1952). Скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1957). Працаваў настаўнікам у Зачысцінскай сярэдняй школе Барысаўскага р-на і школе-інтэрнаце № 7 г. Мінска. Скончыў аспірантуру. З 1974 па 1991 г. – на кафедры беларускай літаратуры (асістэнт, старшы выкладчык, дацэнт) Мінскага педагагічнага інстытута імя М. Горкага (цяпер Беларускі педуніверсітэт імя М. Танка). У 1991–2002 гг. – загадчык кафедры тэорыі і гісторыі культуры. З 2002 г. – прафесар гэтай кафедры.

Літаратурна-крытычную дзейнасць А. У. Рагуля пачаў у 1968 г. Даследуе творчасць Я. Купалы, І. Мележа, В. Адамчыка, В. Быкава, М. Танка і інш. (манаграфія “Ігнненні” (1990), зборнік крытычных артыкулаў “Пафас станаўлення” (1991).

Пад кіраўніцтвам А. У. Рагулі ўпершыню ў Рэспубліцы Беларусь распрацавана 14 тыпавых праграм па культуралагічных дысцыплінах для ВНУ (2003).

У сваіх працах А. У. Рагуля шмат увагі надае пытанням метадыкі выкладання літаратуры. Яму належаць шэраг метадычных артыкулаў, дапаможнік для настаўнікаў “Беларуская літаратура ў 4 класе” (1980), падручнік-хрэстаматыя для 8 класа “Родная літаратура” (з Л. Ф. Тамашовай, 2-е выд., 1991) і новы падручнік падручнік з такой сама назвай ў сааўтарстве з В. В. Кушнярэвіч (3-е выд., 2000). А. У. Рагуля – адзін з аўтараў і разам з В. Я. Ляшук рэдактар вучэбнага дапаможніка для студэнтаў “Метадыка выкладання беларускай

літаратуры” (1986). Пры яго ўдзеле была распрацавана канцэпцыя літаратурнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь (1991).

РАЗВАЖАННЕ як жанр школьнага сачынення. Разважанне – разумовае заключэнне, шэраг думак, выкладзеных у лагічна паслядоўнай форме, выказванне, абмеркаванне. Навучанне разважанню пачынаецца ў V класе, дзе яно выступае ў элементарнай форме адказу на пытанні, звязаныя з жыццёвым вопытам вучняў, і на пытанні па прачытаных творах. Сачыненне-разважанне спрыяе фарміраванню і развіццю ў вучняў лагічнага мыслення, умення даказваць правільнасць сваіх думак і адмаўляць супрацьлеглае. У працэсе працы над сачыненнем-разважаннем вучні набываюць вельмі важныя для далейшай практычнай дзейнасці навыкі працы з кнігай, авалодваюць рознымі спосабамі выражэння прычынна-выніковых адносін у звязнай мове. Сутнасць сачынення-разважання ў абгрунтаванні праўдзівасці асноўнага тэзіса іншымі аргументамі.

Па форме пабудовы і спосабу доказу выдзяляюць індуктыўныя і дэдуктыўныя разважанні. У сачыненні-разважанні пабудаваным індуктыўным шляхам, спачатку паведамляюцца думкі і факты, на падставе якіх потым робіцца вывад, абагульненне. У сачыненні-разважанні пабудаваным метадам дэдукцыі, спачатку выказваецца агульнае палажэнне, а потым – думкі і факты, якія пацвярджаюць правільнасць агульнага палажэння.

РАЗВІЦЦЁ МОВЫ – педагагічны працэс, сістэма метадаў і прыёмаў навучання і практыкаванняў, якая мае на мэце фарміраванне і ўдасканаленне ў вучняў навыкаў правільнай, выразнай вуснай і пісьмовай мовы ў адзінстве з развіццём іх лагічнага мыслення.

Голоўная роля ў развіцці мовы школьнікаў належыць урокам мовы і літаратуры. Праграма па беларускай літаратуры для агульнаадукацыйнай школы прадугледжвае развіццё вуснай і пісьмовай мовы вучняў як у працэсе вывучэння мастацкіх твораў у сярэдніх класах, разглядзе аглядавых і манаграфічных тэм у старшых класах, так і на асобных уроках развіцця мовы.

У аснову працы па развіцці мовы школьнікаў пакладзены 4 асноўныя прынцыпы: адзінства развіцця мыслення і мовы; цікавасць вучняў да зместу і формы мовы; спалучэнне педагагічнага і моўнага майстэрства настаўніка з самастойнай моўнай творчасцю вучняў; выкарыстанне ў якасці крыніцы развіцця мовы сумежных відаў мастацтва.

У школьнай праграме па беларускай літаратуры дакладна вызначаны асноўныя патрабаванні да ведаў, уменняў і літаратурнага развіцця вучняў, а таксама сістэма вусных і пісьмовых работ па літаратуры ў кожным канкрэтным класе.

“РАЊЦА” – газета для дзяцей і падлеткаў Рэспублікі Беларусь. Выдаецца з кастрычніка 1929 г. Да лістапада 1993 г. выходзіла пад назваю “Піянер Беларусі”.

Перыядычнасць 1 раз у тыдзень. Асноўная праблематыка газеты: жыццё і вучоба школьнікаў, іх духоўны свет, выхаванне ў дзяцей патрыятызму, цікавасці да ведаў, фізічнае развіццё дзяцей.

“РОДНАЕ СЛОВА” – штомесячны навукова-метадычны часопіс Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Выходзіць са студзеня 1988 г., у 1988 – 1991 гг. называўся “Беларуская мова і літаратура ў школе”. Асвятляе пытанні мовазнаўчай, літаратуразнаўчай і культуралагічнай адукацыі ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах.

Складаецца з наступных раздзелаў: “Школа і нацыянальнае Адраджэнне”, “Філалогія”, “Методыка і вопыт”, “Калі закончыўся ўрок”, “Міжпрадметныя сувязі”, “Культура Беларусі”, “На ростанях”.

РЭПРАДУКТЫЎНЫ МЕТАД навучання (ад *рэ* + лац. *producere* – рабіць, ствараць) – спосаб арганізацыі вучэбнай працы вучняў праз шматразовае ўзнаўленне перададзеных ім ведаў і паказаных спосабаў выканання заданняў. Рэпрадуктыўны метад у дыдактыцы называецца таксама інструктыўна-рэпрадуктыўным, бо арганізацыя працы вучняў, накіраванай на ўзнаўленне раней атрыманага вучэбнага матэрыялу, ажыццяўляецца з дапамогаю інструктажа настаўніка.

Прыёмы праяўлення рэпрадуктыўнага метаду: аповед настаўніка пра жыццё пісьменніка, лекцыя або лекцыя з элементамі гутаркі пра творчы шлях пісьменніка, аглядавая лекцыя з дэманстрацыяй наглядных дапаможнікаў і выкарыстаннем ТСН, пастаноўка перад вучнямі праблемных пытанняў і пошукавых задач, тлумачэнне заданняў па падручніку і вучэбных дапаможніках.

Віды дзейнасці вучняў пры рэпрадуктыўным метаде: запіс плана або канспекта лекцыі настаўніка, складанне плана або канспекта прачытаных артыкулаў падручніка, складанне сінхраністычных табліц; падрыхтоўка адказаў па матэрыялах лекцыі або падручніка; падрыхтоўка дакладаў, рэфератаў, сачыненняў з выкарыстаннем наяўнага матэрыялу.

РЭПРАДУКЦЫЯ (ад *рэ* + лац. *productio* – стварэнне) – узнаўленне і тыражыраванне малюнка, карціны шляхам фотаздымкі, клішэ, з дапамогай камп’ютэра. Рэпрадукцыямі называюць таксама карціны, малюнкi, фатаздымкі, надрукаваныя ў друкарні. Апошнія звычайна ўклеіваюцца ў школьныя падручнікі па літаратуры для ажыццяўлення міжпрадметных сувязей у вучэбным працэсе.

РЭФЕРАТ (ням. *Referat*, ад лац. *referre* – дакладваць, паведамляць) – кароткі выклад у пісьмовай або вуснай форме зместу кнігі, артыкула; даклад на вызначаную тэму на аснове агляду літаратурных крыніц. Рэферат уключаецца ў семінарскія заняткі, якія праводзяцца са студэнтамі ВУ. Рэфератамі называюць таксама даклады вучняў старшых класаў сярэдніх агульнаадукацыйных школ.

РЭЦЭНЗІЯ як жанр школьнага сачынення. Рэцэнзія (лац. *resensio* – разгляд) – крытычны водзў, ацэнка мастацкага, навуковага, публіцыстычнага твора, спектакля або кінафільма. У школьнай практыцы склаўся наступны парадак напісання сачынення-рэцэнзіі: спачатку называецца прозвішча аўтара і час выхаду твора ў свет, месца выдання, пасля акрэсліваюцца асноўныя праблемы твора, даецца характарыстыка асноўных герояў і вызначаецца іх роля ў раскрыцці ідэі мастацкага палатна, ацэньваецца якасць мастацкага ўвасаблення аўтарскай задумы і, нарэшце, вызначаецца месца і значэнне твора ў культурным жыцці грамадства.

САМААДУКАЦЫЯ – адукацыя, якая набываецца ў працэсе самастойнай працы, без праходжання сістэматычнага курса навучання ў адукацыйнай установе. Самаадукацыя настаўніка-філолага – асноўная форма павышэння яго прафесійнай кваліфікацыі. Найбольш распаўсюджанай формай самаадукацыі з’яўляецца чытанне і вывучэнне навуковай, вучэбнай, мастацкай і метадычнай літаратуры. Найважнейшымі накірункамі самаадукацыйнай працы па літаратуры могуць быць: вывучэнне новых праграм, падручнікаў і дапаможнікаў, спасціжэнне іх асаблівасцей і патрабаванняў, вывучэнне новага дадатковага матэрыялу.

САМКОВІЧ Іван Карлавіч [1889, в. Навікі Бешанковіцкага р-на Віцебскай вобл. – 13. 07. 1938], вучоны, педагог, метадыст.

Скончыў Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю (1904–1908). Настаўнічаў у в. Дзікушкі на Віленшчыне і ў самой Вільні. У 1914 г. паступіў у Віленскі настаўніцкі інстытут. У час Першай сусветнай разам з інстытутам эвакуіраваўся ў г. Самара (Рэсп.), дзе і атрымаў дыплом аб вышэйшай адукацыі. Працаваў настаўнікам, а таксама ў даследчай школе пры Інстытуце народнай адукацыі.

У 1920 г. пераехаў у Беларусь, працаваў інспектарам Магілёўскага губернскага камітэта асветы. У 1923–1929 гг. І. К. Самковіч працуе ў Мінску ў Цэнтральнай даследчай школе, у тым ліку і на пасадзе кіраўніка гэтай установы. Займаецца праблемамі метадыкі выкладання беларускай мовы і літаратуры. За гэты час выйшлі пяць выданняў чытанкі для IV класа “Наш сцяг” (у сааўтарстве з І. І. Пратасевічам і Л. М. Гарбацэвічам), чатыры выданні падручніка па беларускай літаратуры для V–VI класаў “Родныя шляхі” (у сааўтарстве з І. І. Пратасевічам). І. К. Самковіч – аўтар метадычных дапаможнікаў “Заданні па беларускай літаратуры для V, VI, VII класаў” (1928), “Антырэлігійнае выхаванне ў школе другога канцэнтру школ-сямігодак” (1929, у сааўтарстве). У 1928 г. Навукова-метадычным камітэтам Наркамата асветы БССР быў прызначаны галоўным рэцэнзентам праграм, падручнікаў, метадычных дапаможнікаў па беларускай літаратуры для школы.

З 1930 па 1938 г. супраць І. К. Самковіча вяліся палітычныя праследаванні. Ён памёр у бальніцы Кражскай турмы недалёка ад г. Самара.

САЧЫНЕННЕ – від пісьмовай працы ў школе – выклад сваіх думак і ведаў на зададзеную тэму. Сачыненне развівае наглядна-вобразнае, паняційнае і абстрактна-тэарэтычнае мысленне вучняў. Сачыненне – важная састаўная частка ўсёй сістэмы навучання і выхавання, яно з’яўляецца асноўным звяном працы па развіцці мовы.

Навучанне сачыненню цесна звязана з усёй працай па літаратуры. У працэсе работы над сачыненнем у школьнікаў паступова выпрацоўваецца літаратурны густ. Кожнае сачыненне займае пэўнае месца ў сістэме заняткаў па літаратуры: яно можа адкрываць вывучэнне тэмы або быць абагульненнем вывучанага матэрыялу і завяршаць заняткі па тэме. Сачыненне – адна з эфектыўных форм самастойнага аналізу вучнямі новага літаратурнага матэрыялу.

Сачыненню, як правіла, папярэднічаюць падрыхтоўчыя практыкаванні: вусны і пісьмовы адказы на пытанні, вусныя і пісьмовыя пераказы, складанне планаў і тэзісаў.

У сучаснай школе практыкуецца напісанне сачыненняў на літаратурную тэму, на вольную тэматыку і па творах сумежных мастацтваў.

Па месцы выканання сачыненні бываюць класныя і дамашнія, па мэце навучання – навучальныя і кантрольныя. У залежнасці ад жанравых асаблівасцей вылучаюцца наступныя віды сачыненняў: апавяданне, апісанне, разважанне, анатацыя, рэцэнзія, водгук, інтэрв’ю, рэпартаж, артыкул, фельетон, нарыс і інш.

САЧЫНЕННЕ НА ЛІТАРАТУРНУЮ ТЭМУ – адна з найбольш складаных форм дзейнасці вучня. Сачыненне па творах мастацкай літаратуры дапамагаюць школьнікам зразумець жыццё, развіваюць іх мысленне і мову, здольнасць даказваць вэзначаныя палажэнні, разважаць. Акрамя таго яны вучаць працаваць з кнігаю, разбірацца ў мастацкіх творах, выходзіць эстэтычны густ. У школьнай практыцы замацавалася наступная класіфікацыя сачыненняў на літаратурную тэму: індывідуальная характарыстыка літаратурнага героя; параўнальная характарыстыка двух герояў; групавая характарыстыка герояў; сачыненні на праблемную тэматыку; сачыненні на абагульняльныя тэмы.

Сачыненні тыпу індывідуальнай характарыстыкі вучні пачынаюць асвойваць у VI класе і ўдасканальваюць свае ўменні і навыкі ў наступныя гады навучання. Пospех шмат у чым залежыць ад таго, наколькі правільна вядзецца аналіз вобраза літаратурнага героя на ўроках. Важна, каб сачыненне не ператварылася ў пералік станоўчых і адмоўных рыс характару героя. У індывідуальнай характарыстыцы вучні паказваюць сацыяльнае становішча героя, яго партрэт, матывацыю ўчынкаў, асаблівасці мовы, выкарыстоўваючы пры гэтым аўтарскую ацэнку, выказванні іншых персанажаў, самахарактарыстыку.

У сярэдніх класах, як правіла, не практыкуюцца напісанне разгорнутых характарыстык. У старшых класах у сувязі з вывучэннем літаратуры на гістарычнай аснове вучні аналізуюць вобраз літаратурнага героя ва ўсёй яго паўнаце: улічваецца сацыяльна-гістарычны час і яго ацэнка з сучасных пазіцый, паказваюцца аўтарскія прыёмы характарыстыкі, фармулёўкі тэм набываюць праблемнасць.

Сачыненне тыпу параўнальнай характарыстыкі двух літаратурных герояў, да якіх пачынаюць звяртацца ў VII класе, становяцца наступным этапам у паглыбленым асэнсаванні функцый вобраза-персанажа ў мастацкім творы. Параўнанне двух герояў можа праводзіцца па спрошчанай схеме: характарыстыка аднаго героя, затым – другога і ў канцы – абагульненне. Найбольш эфектыўны шлях – паралельная характарыстыка ў выглядзе параўнання, супастаўлення знешняга выгляду, поглядаў, учынкаў. Звяртаюцца да параўнальнай характарыстыкі настаўніку падказвае сама кампазіцыя твора. Многія пісьменнікі, супастаўляючы сваіх герояў, раскрываюць галоўную праблематыку твора.

Сачыненне тыпу групавой характарыстыкі герояў ужо пішуцца ў VIII класе і патрабуюць ад вучняў умення прымяняць аналітыка-сінтэтычны спосаб разумовай дзейнасці. У сачыненні названага тыпу неабходна паказаць калектыўны вобраз групы герояў, якія маюць агульныя сацыяльныя рысы, агульнасць светапогляду, псіхалогіі, мэты жыцця і ідэйных перакананняў.

Сачыненне па праблеме і тэме, узнятай пісьменнікам у адным ці некалькіх творах, упершыню ўводзіцца ў праграму па развіцці мовы пры вывучэнні беларускай літаратуры ў IX класе. Пры раскрыцці праблемнай тэмы вучань павінен не толькі даць характарыстыку героя і абставін, у якіх ён дзейнічае, але і ўмець знайсці і паказаць у творы тое асноўнае, у чым заключаецца сутнасць праблемы. Фармулёўку такіх тэм настаўнік можа ўзяць з анатацыі да твораў, што змешчаны ў школьнай праграме.

Сачыненне-абагульненне ўяўляе сабою творчую працу, у якой разглядаецца тэма, праблема, адметнасць творчасці, якія праходзяць праз канкрэтны твор, некалькі твораў або праз усю творчасць пісьменніка.

СЕМІНАР (лац. *seminarium* – рассаднік), 1) практычныя заняткі, арганізаваныя ў вышэйшай навучальнай установе па групам; абмеркаванне студэнцкіх ці аспіранцкіх дакладаў, рэфератаў, паведамленняў, выкананых імі па выніках самастойных вучэбных даследаванняў пад кіраўніцтвам высокакваліфікаванага выкладчыка.

2) Адзін з відаў нестандартных урокаў, які праводзіцца, як правіла, у старшых класах.

Семінары ў сістэме сучаснай школьнай агульнай адукацыі выдзяляецца сваёй арганізацыяй. Звычайна педагог прапаноўвае вучням пералік пытанняў па вылучанай для абмеркавання праблеме. Вучні знаёмяцца са зместам заданняў і выбіраюць для сябе тыя, якія ім найбольш імпануюць, і, карыстаючыся падручнікам, тэкстам мастацкай літаратуры, уласнымі запісамі ў сшытках, кансультуючыся з настаўнікамі і аднакласнікамі, выконваюць абранае заданне.

У канцы ўрока кожны вучань самастойна робіць пісьмовае афармленне задання.

Шырока распаўсюджаны ў сучаснай школе іншыя віды ўрока-семінара: абмеркаванне вынікаў самастойна вывучанай тэмы, дыскусія па самастойна прачытаным творы мастацкай літаратуры. На такіх уроках-семінарах вучні выказваюць свой пункт погляду, задаюць адзін аднаму пытанні, адказваюць на пытанні настаўніка, а таксама выступаюць з паведамленнямі, рэфератамі і дакладамі. На уроках-семінарах вучні могуць выступаць як садакладчыкі, апаненты або рэцэнзенты.

На ўроку-семінары адсутнічае апытанне: яно арганічна спалучаецца з навучальным працэсам.

Перад пачаткам такога ўрока настаўнік ставіць перад класам асноўныя задачы, якія неабходна будзе вырашыць, размяркоўвае заданні для вучняў, рэкамендуе ім патрэбную і даступную літаратуру, пры неабходнасці дае кансультацыі.

Выступаючы з заключнымі словамі, педагог падводзіць вынікі работы класа, выстаўляе адзнакі вучням.

СЕМЯНОВІЧ Ачгон Аляксандравіч [05. 08. 1917, в. Шабунёўшчына Дзяржынскага р-на Мінскай вобл., – 25. 08. 2000] – літаратуразнавец, крытык, педагог. Доктар філалагічных навук, прафесар (1971).

У 1930 г. сям'я была выслана ў Котлас Архангельскай вобл. Пасля вярнулаўся ў Беларусь. Скончыўшы сямігадовую школу і ФЗН, працаваў на заводзе слесарам (1934–1938). У 1938 г. паступіў у Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут на літаратурны факультэт, які скончыў пасля вайны ў 1945 г. Настаўнічаў. У 1946–1949 гг. вучыўся ў аспірантуры Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва АН Беларусі, працаваў у Інстытуце літаратуры імя Я.Купалы АН Беларусі (1949–1963). З 1963 г. – выкладчык Мінскага педагагічнага інстытута: дацэнт кафедры рускай і замежнай літаратуры, з 1971 па 1992 г. – загадчык кафедры беларускай літаратуры.

Навуковыя працы А. А. Семяновіча прысвечаны гісторыі беларускай літаратуры. Даследаваў праблемы прозы і драматургіі: “Проза Якуба Коласа

(Дакастрычніцкі перыяд)” (1953), “Кандрат Крапіва” (1956), “Змітрок Бядуля” (1960), “Беларуская драматургія (Дакастрычніцкі перыяд)” (1961), “Беларуская савецкая драматургія. 1917–1932” (1968). А. А. Семяновіч – адзін з аўтараў і разам з М. А. Лазаруком навуковы рэдактар “Гісторыі беларускай літаратуры” ў 4-х т. (1981–1985, 2-е выданне, 1996–2000), аўтар вучэбных дапаможнікаў для сярэдніх школ і ВНУ.

СІНТЭЗ (грэч. *synthesis* – злучэнне, спалучэнне) – практычнае або разумовае злучэнне частак або уласцівасцей аб’екта, які вывучаецца, у адзінае цэлае. Сінтэз складае адну з асноўных разумовых аперацый, пры абавязковым удзеле якой ажыццяўляецца працэс пазнання і навучання. Сінтэз непасрэдна звязаны з *аналізам* і не існуе без яго. Без сінтэзу немагчымы *абагульненне, сістэматызацыя, параўнанне*, разам з якімі ён утварае лагічны апарат мыслення.

СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ (фр. *systematisation* ад гр. *sistema* – цэлае, складзенае з частак, злучэнне) – разумовая дзейнасць, у працэсе якой вывучаемыя аб’екты ўваходзяць у пэўную сістэму на падставе выбранага прынцыпу. Найважнейшы від сістэматызацыі – класіфікацыя, або размеркаванне аб’ектаў па групам на аснове падабенства і розніцы паміж імі (напр., *класіфікацыя метадаў навучання*). Сістэматызацыі папярэднічаюць *аналіз, сінтэз, абагульненне, параўнанне*.

СЛОЎНАЕ МАЛЯВАННЕ – гэта вуснае маляванне карцін, якія ўзнікаюць ва ўяўленнях чытача.

У пачатковых класах вучні малююць карціны да прачытаных апавяданняў. А на ўроках па развіцці мовы яны расказваюць пра змест карцін і пішуць сачыненні па карціне.

Гэта праца працягваецца і ў старшых класах.

Слоўнае маляванне атрымоўваецца больш паспяховым, калі паралельна настаўнік праводзіць з вучнямі гутарку па ілюстрацыях мастакоў да твораў, што вывучаюцца на ўроку літаратуры. Па магчымасці, неабходна паказаць малюнкi, рэпрадукцыі карцін, ілюстрацыі, створаныя па матывах вывучаемага твора. Вучням цікава супастаўляць карціны, створаныя іх уяўленнем, з творамі мастакоў-ілюстратараў.

Маючы ў наяўнасці карціну або рэпрадукцыю на тэму пераказу, настаўнік можа правесці працу па слоўным маляванні ў два прыёмы. У такім выпадку ход працы на ўроку можа быць прадстаўлены па плане: чытанне, слоўнае маляванне, дэманстрацыя карціны.

Слоўнае маляванне не толькі дапамагае вучням уясніць сэнс карціны, але і спрыяе абвастрэнню мастацкага ўспрыняцця і развіцця творчага ўяўлення школьнікаў.

СЛОЎНІКАВАЯ ПРАЦА – сістэматычная лексічная праца, накіраваная на авалоданне вучнямі незнаёмымі або маларазумелымі словамі, на павышэнне культуры мовы. Асноўныя прыёмы слоўнікавай працы: тлумачэнне незразумелых слоў у тэксце, падбор сінонімаў да іх, падбор або групіраванне несінанімічных

слоў па пэўнай семантычнай або лексіка-марфалагічнай прыкмеце, увядзенне тых або іншых слоў ва ўласную мову вучняў, складанне вучнёўскіх тэрміналагічных слоўнікаў або слоўнікаў цяжкіх слоў.

СМЫКОЎСКАЯ Валянціна Іванаўна [нар. 1. 01. 1940, в. Міхалкі Мазырскага р-на Гомельскай вобл.], літаратуразнавец, педагог. Кандыдат філалагічных наук (1973). Дацэнт (1979).

У 1962 г. скончыла філалагічны факультэт Мазырскага педагагічнага інстытута. З 1962 г. працуе на кафедры беларускай літаратуры Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта (старшы лабарант, выкладчык, старшы выкладчык, дацэнт).

В. І. Смыкоўская вядома ў рэспубліцы як высокакваліфікаваны спецыяліст у галіне метадыкі выкладання літаратуры. Шэраг яе публікацый непасрэдна прысвечаны метадычнай праблематыцы, сярод іх: “Вучэбна-метадычны дапаможнік па курсу “Літаратура народаў СССР” (1977), “Іван Мележ: Метадычныя рэкамендацыі настаўніку па арганізацыі вучэбнай і пазакласнай работы” (з В. Генаш, 1981), “Педагагічная практыка студэнтаў-філолагаў” (з В. Ляшчынскай), “Метадыка выкладання беларускай літаратуры” (сааўтар, 1986, 1999).

В. І. Смыкоўская ўпершыню ў Беларусі выдала манаграфію “Развіццё мовы вучняў на ўроках літаратуры” (1988), у якой вырашаюцца шматлікія аспекты гэтай надзвычай складанай і шматграннай праблемы. У названай працы асвятляюцца тэарэтычныя і практычныя пытанні развіцця мовы, метадыкі выразнага чытання, разглядаюцца формы і прыёмы правядзення лексіка-фразеалагічнай працы на розных этапах вывучэння твораў мастацкай літаратуры, раскрываецца метадыка навучання розным відам самастойных творчых прац: план, тэзіс, канспект, пераказ, сачыненні розных тыпаў.

СОНДАК Ганна Антонаўна [19. 12. 1920, пасёлак Шклозавода Бабруйскага р-на Магілёўскай вобл. – 20. 02. 1990], літаратуразнавец, педагог. Кандыдат філалагічных навук (1955). Дацэнт (1957).

Скончыла сярэдняю школу ў г. Мінску (1938). У 1939–1943 гг. вучылася на філалагічным факультэце Ленінградскага дзяржаўнага ўніверсітэта. У час вайны разам з універсітэтам эвакуіравалася ў г. Саратаў, дзе скончыла Цэнтральныя ваенна-фінансавыя курсы. З 1943 г. да канца вайны – франтавічка. У 1945 г. вярнулася ў г. Мінск і працягвала вучобу на філфаку БДУ. Працавала адказным рэдактарам БелТА (1947–1948), настаўніцай рускай мовы і літаратуры СШ № 24 г. Мінска, старшым выкладчыкам, дацэнтам кафедры беларускай літаратуры Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя М. Горкага (1950–1980). Чытала курс метадыкі выкладання беларускай літаратуры.

Г. А. Сондак – аўтар метадычных дапаможнікаў для настаўнікаў і студэнтаў, шэрагу навукова-метадычных артыкулаў па метадыцы выкладання беларускай літаратуры ў школе (часопіс “Народная асвета”). Сааўтар вучэбнага дапаможніка для студэнтаў педінстытутаў “Метадыка выкладання беларускай літаратуры”

(1986). Найбольш значная праца Г. А. Сондак – метадычны дапаможнік “Вывучэнне беларускай літаратуры XIX стагоддзя ў школе” (1963).

СТАНДАРТЫ ў адукацыі. Стандарт (англ. standard) – прыняты за аснову ўзор, мадэль, эталон. Зменены і дапоўнены Закон “Аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь” (2002) мае спецыяльны артыкул “Стандарты ў сферы адукацыі”. Адукацыйны стандарт як нарматыўны дакумент уключае ў сябе сістэму патрабаванняў да асноўных параметраў адукацыі, устанаўлівае адпаведны ўзровень адукацыі, які прымаецца ў якасці дзяржаўнай нормы адукаванасці асобы.

СТАРЫЧОНАК Васіль Дзянісавіч [нар. 24. 02. 1954, в. Луцішча Крупскага р-на Мінскай вобл.], мовазнавец, педагог. Доктар філалагічных навук (1998).

У 1971 г. пасля заканчэння Абчугскай сярэдняй школы паступіў на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта па спецыяльнасці “Філолаг. Выкладчык беларускай і рускай мовы і літаратуры”, які закончыў у 1976 г. З 1976 па 1982 г. працаваў у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі і вучыўся ў завочнай аспірантуры гэтай жа установы. Кандыдацкую дысертацыю абароніў ў 1980 г.

З 1982 г. працуе ў Беларускаім дзяржаўным педагогічным ўніверсітэце імя Максіма Танка, спачатку старшым выкладчыкам, затым дацэнтам, прафесарам кафедры рускай мовы. З 2001 г. дэкан факультэта рускай філалогіі. Доктарская дысертацыя прысвечана пытанням полісеміі ў беларускай мове.

В. Д. Старычонок працуе ў галінах дыялекталогіі, лексікалогіі, лексікаграфіі, семасіялогіі, міжмоўных кантактаў, культуры маўлення і іншых аспектаў мовазнаўчай навукі.

В. Д. Старычонок з’яўляецца аўтарам звыш 150 прац, сярод якіх значнае месца займаюць працы па метадыцы выкладання беларускай літаратуры: “Беларуская літаратура. Дапаможнік для абітурыентаў” (7-е выд., 1998), “Ах, сачыненні, сачыненні... У дапамогу абітурыентам” (3-е выд., 1997), “Займальная філалогія” (1988), “Беларуская літаратура: ад А да Я. У дапамогу абітурыентам і школьнікам” (1998), “150 сачыненняў па беларускай літаратуры: У дапамогу абітурыентам і школьнікам” (1999), “155 сачыненняў па беларускай літаратуры: У дапамогу абітурыентам і школьнікам” (2-е выд., 2001).

СХІЛЬНАСЦЬ – скіраванасць чалавека да пэўнай дзейнасці. Схільнасць і здольнасць у шмат якіх выпадках супадаюць і развіваюцца разам. *Схільнасць і здольнасць да літаратурнай творчасці.*

ТАЙНЫЯ ШКОЛЫ. Існавалі ў царскай Расіі на тэрыторыі Беларусі і Літвы, дзе забаранялася навучанне на роднай мове. Тайныя школы супрацьстаялі русіфікатарскай палітыцы царскага ўрада. Пасля падаўлення паўстання 1863 г. у адпаведнасці з загадам генерал-губернатара М. М. Мураўёва з асоб, якія займаліся тайным навучаннем, спаганяліся вялікія штрафы. У тайных школах педагогамі працавалі пісьменныя сяляне або наёмныя настаўнікі-дарэктары. Сваю тайную школу ў Смольні каля в. Мікалаеўшчына (цяпер Стаўбцоўскі р-н Мінскай

вобл.) вымушаны быў адкрыць Я. Колас, пасля таго як за ўдзел у нелегальным настаўніцкім з'ездзе быў пазбаўлены педагагічнай працы.

ТАЛЕНТ (лац. *talentum*, ад гр. *talanton*–вага, вагі) – высокі ўзровень здольнасцей. Талент настаўніка-славесніка выражаецца ў спалучэнні яркасці, даходлівасці, лагічнасці выкладу вучэбнага матэрыялу, артыстызму, у кантакце з аўдыторыяй, які дазваляе максімальна актывізаваць вучнёўскі калектыў, ва ўменні псіхалагічна тонка падысці да кожнага з іх абудзіць у іх творчыя здольнасці, выпрацаваць уменне даць аб'ектыўную ацэнку літаратурнаму твору.

ТАМАШОВА Лілія Фёдараўна [25.06.1924, в. Цеплякі Сенненскага р-на Віцебскай вобл. – 1998], літаратуразнавец, педагог-метадыст.

Нарадзілася ў сям'і рабочага-чыгуначніка. Дзяцінства прайшло на Кольскім паўвостраве, куды сям'я выехала ў пошуках заробку. У 1935 г. адбылося вяртанне ў Беларусь. У 1933–1935 гг. вучылася ў рускай пачатковай школе на ст. Палярны Круг Карэльская АССР, пасля – у беларускай Багушэўскай СШ Віцебскай вобласці. Скончыла філалагічны факультэт БДУ (1949). Працавала выкладчыкам Віцебскага педагагічнага інстытута і Ялцінскага педвучылішча. З 1954 г. старшы навуковы супрацоўнік, з 1959 г. загадчык сектара метадыкі мовы і літаратуры Інстытута педагогікі. У 1967–1978 гг. інспектар-метадыст аддзела падручнікаў і метадычнай літаратуры Міністэрства асветы БССР.

Л. Ф. Тамашова распрацавала пытанні метадыкі выкладання літаратуры ў школе. Найбольш значнымі яе прагамі з'яўляюцца метадычныя дапаможнікі “Вывучэнне трылогіі Якуба Коласа “На ростанях” у школе” (3-е выд. 1976), “Вывучэнне паэмы Якуба Коласа “Новая зямля” ў школе” (2-е выд. 1974). Л. Ф. Тамашова – адзін з аўтараў падручніка-хрэстаматыі “Родная літаратура” для сёмага і васьмага класаў (1962–1993).

ТЛУМАЧАЛЬНАЕ ЧЫТАННЕ – сістэма прыёмаў навучання, якая мае на мэце развіццё ў вучняў пачатковых класаў навыкаў свядомага, правільнага, выразнага і беглага чытання, іх мыслення і маўлення; паведамленне вучням у сувязі з прачытаным першапачатковых ведаў аб прыродзе і грамадстве.

У актыўны педагагічны працэс тлумачальнае чытанне было ўведзена К.Дз. Ушынскім праз кнігі “Роднае слова” і “Дзіцячы свет”. Вялікае значэнне тлумачальнаму чытанню надаваў Я. Колас (кніга “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”, 1909).

У сучаснай школе тлумачальнае чытанне выкарыстоўваецца з першага класа, калі дзеці чытаюць па буквары. З другога паўгоддзя першага класа і ў наступных класах пачатковай школы праводзіцца па чытанках. Падрыхтоўка да чытання адбываецца ў выглядзе папярэдняй гутаркі. Пры чытанні мастацкай літаратуры выясняецца ідэйны змест твора, даецца элементарная характарыстыка герояў, ацэнка іх учынкаў, праводзіцца аналіз кампазіцыі і мовы твора. Першае чытанне звычайна бывае без каментарыяў. Пытанні, накіраваныя на выясненне

разумення прачытанага, задаюцца пасля чытання. Пры паўторным чытанні ўсяго твора або яго частак паглыбляецца ўспрыманне і разуменне прачытанага, вучні практыкуюцца ў выразным чытанні, навучаюцца падрабязнаму, сцісламу, выбарачнаму і творчаму пераказам, складанню планаў тэксту, вядзецца праца над вобразнай сістэмай твора.

ТЛУМАЧЭННЕ новага – гэта маналагічная форма выкладу матэрыялу. Пры тлумачэнні новага матэрыялу настаўнік звычайна звяртаецца да расказвання, гутаркі, лекцыі. Пры тлумачэнні выкарыстоўваюцца наглядныя дапаможнікі і разнастайныя тэхнічныя сродкі навучання.

Тлумачэнне – адзін з самых эканомных па часе спосабаў навучання. Сочачы за развіццём думкі настаўніка, вучні знаёмяцца з рознымі прыёмамі разумовай працы: аналізам, сінтэзам, параўнаннем, канкрэтызацыяй.

Пры тлумачэнні адбываецца першае знаёмства вучняў з літаратурнай эпохай, з жыццёвым і творчым шляхам пісьменніка.

Выкарыстанне метаду тлумачэння патрабуе: дакладнага фармулявання задачы, сутнасці праблемы або пытання; паслядоўнага раскрыцця прычына-выніковых сувязей, аргументацыі і доказнасці, выкарыстання яркіх прыкладаў; бездакорнай логікі падачы матэрыялу.

Тлумачэнне як метада навучання шырока выкарыстоўваецца ў працы з вучнямі розных узроставых груп.

Тлумачэнне звычайна працягваецца ў малодшых класах 10–15 мінут; у сярэдніх – 15–25 мінут; у старшых – 25–40 мінут. Лекцыя ў старшых класах можа доўжыцца на працягу ўсяго ўрока.

Вялікі патрабаванні ў час тлумачэння прад'яўляюцца да маўлення настаўніка: яно павінна быць дастаткова раздзельным, у меру выразным, але не падобным на патэтычную дэкламацыю. Тлумачачы, настаўнік выкарыстоўвае прыёмы, якія актывізуюць пазнавальную дзейнасць вучняў.

ТЭЗІС (грэч. thesis) – палажэнне, якое каратка перадае адну з асноўных думак лекцыі або даклада. Да складання тэзісаў настаўнік звяртаецца пры вывучэнні літаратуры ў старшых класах у працэсе працы над літаратурна-крытычнымі артыкуламі або артыкуламі падручніка. Тэзіраванню звычайна папярэднічае скларанне плана, кожны пункт якога пасля “расшыфроўваецца” ў выглядзе тэзіса.

ТЭМПЕРАМЕНТ (лац. temperamentum – належныя суадносіны частак, суразмернасць) – сукупнасць псіхічных рыс асобы, якія залежаць ад фізіялагічных асаблівасцей арганізма. Вылучаюць тры асноўныя кампаненты тэмпераменту: агульная псіхічная актыўнасць, маторыка, эмацыйнасць. Паводле тыпаў тэмпераменту людзей падзяляюць на меланхолікаў, флегматыкаў, сангвінікаў і халерыкаў.

ТЭОРЫЯ (грэч. theoria – назіранне, даследаванне) – сукупнасць палажэнняў якой-н. галіны ведаў.

ТЭОРЫЯ ЛІТАРАТУРЫ ў школе. Тэорыя літаратуры – адзін з раздзелаў літаратуразнаўства. (Гл.: *Літаратуразнаўства*). Яе задача – раскрыць прыроду мастацкай творчасці як адной з формаў грамадскай свядомасці, спецыфічнасць адлюстравання ёю рэчаіснасці, яе ролю ў ідэйна-эстэтычным выхаванні чалавека. Тэорыя літаратуры даследуе вобразна-эстэтычную сутнасць літаратуры, прыроду жанравых форм і іх адметнасць, вывучае законы літаратурна-мастацкай творчасці, агульныя і спецыфічныя заканамернасці станаўлення літаратуры, вызначае асаблівасці мастацкіх метадаў, плыняў і накірункаў.

З дапамогаю тэорыі літаратуры пры вывучэнні мастацтва слова ў школе рэалізуецца прынцып навуковасці. Веды па тэорыі літаратуры вучні набываюць у працэсе працы над мастацкім творам. Тэарэтычныя паняцці, якія ўключае ў сябе школьны курс літаратуры, падзяляюцца на дзве ўмоўныя групы ў залежнасці ад спосабу засваення.

На пачатку літаратурнай адукацыі некаторыя найбольш распаўсюджаныя тэарэтычныя паняцці (першая група) уваходзяць у актыўны лексічны запас вучняў як даўно вядомыя. Іх настаўнік не растлумачае (аўтар, загаловак, верш, жыццёвая аснова твора). Некаторыя з іх былі засвоены школьнікамі ў пачатковай школе на ўроках чытання.

Другая група тэарэтычных паняццяў выдзелена праграмай пад рубрыкай “Тэорыя літаратуры”. Асноўны шлях фарміравання паняцця: ад назіранняў над канкрэтнай з’явай у мастацкім творы ў творчасці пісьменніка, у літаратурным жыцці эпохі да фармулёўкі паняцця. Літаратурны тэрмін у такім разе нібы “прывязваецца” да твора: спачатку твор аналізуецца, а затым на аснове гэтага аналізу ўводзіцца ва ўжытак новы тэрмін, які замацоўваецца на наступных уроках на прыкладзе іншых твораў.

У V–IX класах сярэдняй школы вучні павінны засвоіць найбольшую колькасць тэарэтычных пытанняў, якія можна скласіфікаваць наступным чынам: паняцці, звязаныя з разуменнем мастацкага вобраза (апавядальнік, літаратурны герой); мастацкая вобразнасць; кампазіцыя, сюжэт; вершаскладанне; літаратурныя роды і жанры.

У X–XI класах набытыя раней веды вучняў па тэорыі літаратуры паглыбляюцца і набываюць новую функцыю. Вывучэнне літаратуры вядзецца на гістарычнай аснове, і таму новыя паняцці (творчы метады, стыль) разглядаюцца не на прыкладзе аднаго твора, а ўключаюцца ў аглядавыя або манаграфічныя тэмы.

ТЭСТ (англ. test – выпрабаванне, праверка, іспыт) – кароткія стандартызаваныя заданні, па якіх праводзяцца выпрабаванні (іспыты) для вызначэння тых ці іншых бакоў асобы і яе патэнцыяльных магчымасцей. Адрозніваюць бланкавыя і апаратурныя тэсты, тэсты для групавога і індывідуальнага прымянення.

УЗРОСТАВАЯ ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ – выдзяленне перыяду жыцця чалавека па сукупнасці анатама-фізіялагічных і псіхалагічных прыкмет. Прынята выдзяляць: маленства (руск. младенчество) – з моманту нараджэння да 1 года;

пераддашкольны ўзрост – ад 1 да 3 гадоў; дашкольны ўзрост – ад 3 да 6 гадоў; малодшы школьны ўзрост – ад 6 да 10 гадоў; падлеткавы ўзрост – ад 10 да 15 гадоў; юнацкі ўзрост – ад 15 да 21 года; сталы ўзрост – ад 21 да 60 гадоў; пажылы ўзрост – ад 60 да 75 гадоў; састарэлы ўзрост ад 75 да 90 гадоў; даўгажыцелі – 90 гадоў.

УМЕННЕ – магчымасць эфектыўна выконваць дзеянне ў адпаведнасці з мэтай і ўмовамі, у якіх суб’ект (вучань) працуе. Уменні могуць быць як практычныя, так і тэарэтычныя, яны выпрацоўваюцца на аснове атрыманага раней вопыту і ведаў. Якасць уменняў залежыць ад зместу ведаў. Уменні цесна звязаны з навыкамі (Гл.: *Навыкі*).

УРОК – самае важнае звяно ў працэсе навучання. Па вобразнаму азначэнню Н. М. Вярзіліна, урок – гэта сонца, вакол якога, як планеты, кружацца ўсе іншыя формы заняткаў (Верзилин Н. М. Проблемы методики преподавания биологии. М., 1974). Патрабаванні да сучаснага ўрока наступныя: пастаянны склад вучняў; навучанне ў межах дакладна зафіксаванага часу; навучанне ў межах цвёрдага раскладу і з адзінай для ўсіх праграмай; разнастайнасць метадаў і прыёмаў, аб’яднаных дыдактычнаю мэтай. Урок з’яўляецца формай арганізацыі дзейнасці вучняў, якая прымяняецца для вырашэння адукацыйных, выхаваўчых і развіццёвых задач.

У педагагічнай навуцы вядомы некалькі класіфікацый тыпаў урока, кожная з якіх адрозніваецца вызначальнай пр’ектай.

Калі ў аснову класіфікацыі пакладзена *навучальная мэта*, то ўрокі можна згрупаваць наступным чынам: ўводныя ўрокі, урокі прымянення атрыманых ведаў, урокі фарміравання навікаў, урокі паўтарэння, урокі кантрольныя, урокі камбінаваныя, урокі атрымання ведаў.

Калі ў аснову класіфікацыі пакладзены *метад*, то ўрокі можна згрупаваць так: урокі-лекцыі, урокі-семінары, урокі тлумачэння новага, урокі трэніровачныя.

Паводле састаўных звёнаў працэсу навучання ўрокі падзяляюцца на: урокі ўводныя – у пачатку года, урокі ўступныя – у пачатку вывучэння тэмы, урокі авалодання новымі ведамі, урокі замацавання ведаў, урокі прымянення атрыманых ведаў.

Найбольш распаўсюджана класіфікацыя ўрокаў паводле *дыдактычных мэт*: камбінаваныя ўрокі, урокі вывучэння новага матэрыялу, ўрокі замацавання ведаў, іх сістэматызацыі і фарміравання ўменняў і навыкаў, урокі кантролю і ацэнкі ведаў.

У пераважнай большасці настаўнік звяртаецца да ўрокаў камбінаванай будовы, структура якой складаецца з 5 асноўных этапаў:

- 1) арганізацыйны момант;
- 2) паўтарэнне раней вывучанага;

- 3) тлумачэнне новага матэрыялу;
- 4) замацаванне толькі што вывучанага;
- 5) дамашняе заданне.

Урок літаратуры, разам з тым, па структуры павінен быць больш гнуткім, каб аблюстроўваць і спецыфіку матэрыялу, і структуру працэсу навучання.

Спецыфіка цыклаў урокаў па літаратуры вызначаецца агульнай логікай арганізацыі матэрыялу ў праграме.

У сярэдніх класах урокі літаратуры могуць мець наступную паслядоўнасць: Урок-уводзіны – урокі знаёмства з тэкстам – урокі аналізу тэксту – урок вывадаў.

Паколькі ў сярэдніх класах ёсць тэмы, якія вывучаюцца на працягу аднаго ўрока, бывае і так: на адным уроку рэалізуецца падрыхтоўка да ўспрымання тэкста, знаёмства з тэкстам, аналіз і падводзяцца вынікі ўсёй працы, г.зн. захоўваецца тая ж логіка вывучэння твора, але ўсе этапы, не падзеленыя на часткі часам, зліваюцца ў адзін працэс.

У старшых класах вывучаюцца як манаграфічныя, так і аглядавыя тэмы, першыя з якіх вывучаюцца па схеме: біяграфія пісьменніка – урокі аналізу – значэнне творчасці; другія: уводны ўрок (агульная характарыстыка тэмы) – кароткі агляд творчасці пісьменніка, або кароткі агляд адной з тэм, або аналіз аднаго твора – заключны ўрок.

Улічваючы непарыўную сувязь кожнага ўрока з іншымі ўрокамі, неабходна думаць пра структуру кожнага ўрока літаратуры, які складаецца са шматлікіх мікраструктур, названых метадыстамі “крокамі”, “фразамамі”, “этапамі”, “вучэбнымі сітуацыямі”.

Школьны курс па беларускай літаратуры прадугледжвае правядзенне 4 разы ў год урокаў пазакласнага чытання па самастойна прачытаных творах, рэкамендаваных праграмай або самім настаўнікам.

УРОКІ НЕСТАНДАРТНЫЯ. Як педагагічная і метадычная праблема нестандартных урокаў узнікла ў 70-х–80-х гг. ХХ ст., што было абумоўлена дэмакратызацыяй грамадства і ў той самы час тэндэнцыяй да зніжэння цікавасці вучняў да навучальнага працэсу. Нестандартныя ўрокі былі накіраваны на актывізацыю пазнавальнай дзейнасці школьнікаў праз сваю нетрадыцыйнасць.

Адносіны настаўнікаў да нестандартных урокаў разыходзяцца: адны бачаць у іх прагрэс у методыцы, іншыя – лічаць такія ўрокі парушэннем педагагічных прынцыпаў.

Найбольш распаўсюджаныя нестандартныя ўрокі па літаратуры наступныя: урокі-суды, урокі-прэс-канферэнцыі, урокі завочнай экскурсіі з элементамі інсцэніравання, урокі памяці, урокі тыпу КВіЗ, урокі творчасці, урокі-конкурсы, урокі-канцэрты і інш.

УСТУПНЫЯ ЗАНЯТКІ як этап вывучэння мастацкага твора неабходныя

амаль заўсёды: яны павінны падрыхтаваць школьнікаў да ўспрымання новага твора, забяспечыць правільнасць разумення, абудзіць цікавасць, стварыць спрыяльную эмацыянальную атмасферу, настроіць вучняў на сур'ёзную аналітычную працу і г.д.

Працягласць уступных заняткаў рэгламентуецца некалькімі фактарамі: узростам вучняў, памерам і складанасцю твора, колькасцю часу, адведзенага праграмай на яго вывучэнне. На ўступных занятках настаўнік можа адвесці некалькі хвілін у малодшых класах і ўвесь урок – у старшых.

У школьнай практыцы назапасіўся багаты вопыт правядзення ўступных заняткаў: слова настаўніка, гутарка па асабістых назіраннях, разглядванне карцін, папярэднія творчыя працы з наступным іх абмеркаваннем, выкарыстанне тэхнічных сродкаў, экскурсіі. Змест і метадыка правядзення ўступных заняткаў вызначаюцца спецыфікай твора і задачамі, якія ставіць перад сабой настаўнік.

Класіфікацыя ўступных заняткаў:

- заняткі, якія дапамагаюць зразумець гістарычную эпоху, адлюстраваную ў творы, або эпоху, у якую пісаўся твор;
- заняткі, на якіх вучні даведваюцца пра гісторыю напісання твора;
- заняткі, звязаныя з выкарыстаннем біяграфічнага матэрыялу;
- заняткі, заснаваныя на выкарыстанні жыццёвага вопыту і жывых назіранняў вучняў.

Нярэдка гэтыя віды заняткаў могуць спалучацца.

Формы правядзення ўступных заняткаў настаўнік выбірае самыя разнастайныя, але выпадковаці ў выбары зместу і метадыкі іх правядзення быць не павінна. Усё дыктуе спецыфіка літаратурнага твора, агульны накірунак працы над тэкстам, задачы вылучаныя педагогам для вырашэння. Улічваюцца таксама ўзроставыя і псіхалагічныя асаблівасці класа.

ФАКУЛЬТАТЫЎ (лац. facultativus – магчымы) – неабавязковы для наведвання, звышпраграмны навучальны курс.

ФАКУЛЬТАТЫЎНЫЯ ЗАНЯТКІ па літаратуры – заняткі, якія праводзяцца для паглыблення і пашырэння ведаў па асобных тэмах або праблемах з улікам пажаданняў і інтарэсаў вучняў. Уведзены ў школьную практыку з 1967–1968 навучальнага года. Факультатыўныя занякі з'яўляюцца дапаўненнем да асноўнага аб'ёму агульнаадукацыйных ведаў па літаратуры, які вызначаецца вучэбным планам і праграмай. Яны арганізуюцца на добраахвотнай аснове, але факультатыўная група з 10–15 чалавек, створаная ў пачатку навучальнага года, павінна захоўвацца да яго завяршэння. Як правіла, на факультатыў запісваюцца тыя вучні, чые інтарэсы і здольнасці ў асноўным ужо вызначаны. Факультатыўныя заняткі цесна звязаны з асноўным курсам і штодзённымі заняткамі. Яны ўключаюцца ў расклад урокаў, вядзецца журнал уліку

правядзення і наведвання заняткаў. Як і на ўроках, на факультатыўных занятках асноўная ўвага надаецца мастацкаму твору.

Факультатыўныя заняткі таксама звязаны з пазакласнай працай: падрыхтоўка і правядзенне канферэнцый, дыспутаў, літаратурных вечароў, выпуск газет, навуковая і творчая праца.

Дзейнасць настаўніка і вучняў на факультатыве галоўным чынам грунтуецца на самастойнай працы. Асноўнымі формамі работы на факультатыўных занятках з'яўляюцца: эўрыстычная гутарка, лекцыя ў спалучэнні з гутаркай і заслухоўваннем вучнёўскіх паведамленняў; семінарскія і практычныя заняткі, навуковая канферэнцыя, камбінаваныя заняткі. На факультатыўных занятках школьнікі вучацца складаць план і тэзісы лекцый, пісаць канспекты, рыхтуюць рэфераты, даклады, набываюць навыкі працы з літаратурна-крытычнымі артыкуламі.

У атэстаце аб заканчэнні сярэдняй школы робіцца запіс, які факультатыўны курс праслуханы.

ФАКУЛЬТЭТ (ням. Fakultät, ад лац. facultas, – atis – здольнасць, магчымасць) – аддзяленне вышэйшай навучальнай установы, дзе вывучаецца пэўнае кола навуковых дысцыплін па пэўнай спецыяльнасці.

ФАКУЛЬТЭТ БЕЛАРУСКАЙ ФІЛАЛОГІІ І КУЛЬТУРЫ БДПУ. У 1931 годзе ў Мінску быў адкрыты Вышэйшы педагагічны інстытут (цяпер БДПУ імя Максіма Танка), у склад якога ўвайшоў філалагічны факультэт. Дэканам факультэта быў назначаны В. В. Барысенка (пазней акадэмік АН БССР, дырэктар Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы).

Факультэт беларускай філалогіі і культуры створаны 3 мая 1991 года на базе беларускага аддзялення філфака.

У склад факультэта ўваходзяць 3 кафедры: беларускага мовазнаўства, беларускай літаратуры, тэорыі і гісторыі культуры.

Студэнты факультэта атрымліваюць падрыхтоўку па спецыяльнасці “Беларуская мова і літаратура” з дадатковымі спецыяльнасцямі “Сусветная і айчынная культура”, “Журналістыка”, “Польская мова”, “Літоўская мова”, а таксама па спецыяльнасці “Замежная мова (англійская, нямецкая)” з дадатковай спецыяльнасцю “Беларуская мова і літаратура”.

ФАНАТЭКА (ад грэч. phone – гук + theke – сховішча) – гуказапісы (выступленні пісьменнікаў, мастацкае чытанне літаратурных твораў, сцэны са спектакляў, музычныя творы, падабраныя ў адпаведнасці са школьнай праграмай).

ФІЛАЛАГІЧНАЯ АДУКАЦЫЯ – сістэма падрыхтоўкі спецыялістаў па мове і літаратуры, даследчыкаў, выкладчыкаў, перакладчыкаў, журналістаў. Выпускнікі філалагічных факультэтаў ВНУ Рэспублікі Беларусь атрымліваюць кваліфікацыю выкладчыка беларускай (рускай, замежнай) мовы і літаратуры. Спецыялісты з названай кваліфікацыяй прызначаны для працы па выкладанні беларускай (рускай, замежнай) мовы і літаратуры ў сярэдніх навучальных

установах рознага тыпу, па планаванні вучэбнага працэсу, арганізацыі заняткаў, кіраўніцтву навуковай і навукова-даследчай працай школьнікаў у пазашкольных навучальных установах, сярэдніх адукацыйных поўных (няпоўных) школах, ліцэях, сярэдніх спецыяльных навучальных установах, каледжах, для працы ў органах адукацыі, навуковых установах псіхалага-педагагічнага і філалагічнага профіляў, вышэйшых навучальных установах, а таксама ў рэдакцыях газет, часопісаў, радыё і тэлебачання.

ФІЛАЛОГІЯ (грэч. philologia, ад phileo – люблю + logos – вучэнне) – сукупнасць навук, якія вывучаюць мову і літаратуру якога-н. народа або групы народаў (напр. *класічная філалогія, славянская філалогія, беларуская філалогія*).

ХРЭСТАМАТЫЯ (грэч. chrestomatheia, ад chrestos – карысны + mathos – веданне) – вучэбны дапаможнік, які ўяўляе сабою зборнік твораў мастацаў літаратуры, якія вывучаюцца ў школе. Творы вялікай формы ў хрэстаматыі падаюцца ў скарачаным выглядзе.

ЦЁТКА [сапр. Пашкевіч Алаіза Сцяпанаўна, 3 (15). 07. 1876, в. Пешчына Лідскага павета – 5 (18). 02. 1916], паэтка педагог.

Скончыла Віленскую прыватную жаночую гімназію (1901). Працавала настаўніцай. У 1902–1904 гг. вучылася на агульнаадукацыйных педагагічных курсах П. Ф. Лесгафта ў Пецябургу. У 1905 г. паступіла вольнаю слухачкаю на філасофскі факультэт Львоўскага ўніверсітэта. Вучылася таксама ў Ягелонскім універсітэце (Польшча).

Літаратурная дзейнасць Цёткі пачалася ў пачатку ХХ ст.: яе вершы “Мужыцкая доля”, “Музыкант беларускі” і іншыя змяшчаліся ў пецябуржскіх зборніках-альманахах у 1903–1904 гг. З найбольшай сілай творчы талент паэткі праявіўся ў гады першай рускай рэвалюцыі. У 1906 г. былі выдадзены яе зборнікі вершаў “Хрэст на свабоду” і “Скрыпка беларуская”. Адзінай магчымасцю карэнным чынам змяніць існуючы лад Цётка бачыла ў асвеце народа. У 1906 г. яна выдала першыя падручнікі на беларускай мове (“Беларускі лемантар” і кнігу “Першае чытанне для дзетак беларусаў”), а таксама пераклала з украінскай мовы кнігу “Гасцінец для малых дзяцей”.

“Першае чытанне для дзетак беларусаў” – гэта хрэстаматыя для дзяцей першага года навучання, у яе ўвайшлі невялікія апавяданні пра сялянскі побыт, вершы аб прыродзе, апрацаваныя народныя казкі, байкі, прыпеўкі, прыказкі, загадкі.

У публіцыстычных артыкулах “Як нам вучыцца”, “Шануйце роднае слова” Цётка імкнулася пераканаць чытача ў неабходнасці стварэння беларускіх пачатковых школ, развіваць асвету, падымаць прэстыж роднай мовы і культуры. Усё гэта будзіла народную свядомасць, садзейнічала развіццю нацыянальна-вызваленчага руху, што было сугучна агульнаму рэвалюцыйнаму пад’ёму ў краіне ў перыяд першай рускай рэвалюцыі.

ЧЫТАННЕ ЯК ЭТАП ВЫВУЧЭННЯ МАСТАЦКАГА ТВОРА. Наконт

арганізацыі першага чытання ёсць некалькі меркаванняў. Прыхільнікі аднаго з іх лічаць неабходным прапаноўваць вучням апераджальныя пытанні, рабіць вывады, складаць планы, раяць перапыняць чытанне пераказамі, гутаркай. Вучні, на першы погляд, адразу актывізуюцца, пачынаюць аналітычную працу, эканоміцца час. Але пры такім падыходзе да чытання выяўляецца, што клопат пра эканомію часу ўяўны, бо вучні не ўспрымаюць твор цалкам, у свядомасці школьнікаў ён распадаецца на часткі. Таму першае чытанне павінна быць вольным.

Чытанне можа быць класным і дамашнім. У сярэдніх класах перавага аддаецца класнаму чытання. Яно больш нагляднае, выразнае. Дамашняе чытанне мае таксама свае перавагі: яно больш асабістае, тут няма пасрэднага паміж чытачом і аўтарам, ніхто не аказвае ўплыву на чытача сваёй трактоўкай, сваім чытаннем услых. У сярэдніх класах звычайна спалучаюцца абодва віды чытання. Больш складаныя часткі твора чытаюцца калектыўна ў класе, а прачытанае дома толькі аналізуецца.

У старшых класах у сувязі з вывучэннем вялікіх твораў першае чытанне дамашняе. Настаўніку неабходна метадычна правільна арганізаваць дамашняе чытанне. Важна, каб вучань адчуваў пастаянны кантроль за ходам чытання з боку выкладчыка, які ажыццяўляецца ў форме віктарыны, індывідуальнай гутаркі, кантрольных вусных і пісьмовых заданняў і г.д. У класе зачытваюцца толькі асобныя ўрыўкі. Класнае чытанне можа выкарыстоўвацца ў старшых класах як частка ўступных заняткаў, калі настаўнік ставіць задачу праз чытанне ўвесці вучняў у твор.

Назіранні за працэсам выкладання літаратуры ў школе паказваюць, што ў старшых класах неапраўдана мала ўвагі надаецца выразнаму чытання, якое само па сабе з'яўляецца пачаткам аналізу твора мастацкай літаратуры. Выразнае чытанне дапамагае слухачам глыбей унікнуць у ідэйна-эстэтычны змест, зразумець мастацкую форму твора. Першае чытанне ўслых павінна абавязкова быць выразным, нельга падмяняць яго працай над тэхнікай чытання, для гэтага адводзіцца адпаведны час.

ШАЎЛОЎСКАЯ Марыя Фёдараўна [нар. 14. 02. 1941, в. Выбранка Краснапольскага р-на Магілёўскай вобл.], літаратуразнавец, крытык, педагог. Кандыдат філалагічных навук (1972). Дацэнт (1978).

Пасля заканчэння ў 1957 г. з залатым медалём Пяршайскай сярэдняй школы Валожынскага р-на Мінскай вобл. паступіла на філалагічны факультэт Мінскага педагагічнага інстытута імя М. Горкага, які паспяхова скончыла ў 1962 г. Працавала настаўніцай мовы і літаратуры СШ № 43 г. Мінска (1962–1964), старшым лабарантам педінстытута (1964 – 1968). Пасля заканчэння аспірантуры (1971) працуе на кафедры беларускай літаратуры Мінскага

педінстытута (з 1993 г. педагагічнага універсітэта): з 1971 г. асістэнт, з 1973 г. старшы выкладчык, з 1978 г. дацэнт, з 1996 па 2004 г. загадчык кафедры, з 2004 г. прафесар.

З першай публікацыяй М. Ф. Шаўлоўская выступіла ў 1971 г. Аўтар вучэбных дапаможнікаў для настаўнікаў “Беларуская драматургія” (1981), для ВНУ “Беларуская дзіцячая літаратура: Хрэстаматыя” (1984, 1989, 2003), “Дыдактычны матэрыял па беларускай дзіцячай літаратуры” (2004).

Сааўтар вучэбных дапаможнікаў “Уводзіны ў літаратуразнаўства: Хрэстаматыя” (1978, 1991, 2004), падручніка для ВНУ “Гісторыя беларускай літаратуры” ў 4-х т. (1981–1985, 2-е выданне, 1996–2000).

Сааўтар падручніка “Роднае слова” для 2 класа (з В. Віткам, 1987, 6-е выд. 1996), для 3 класа (з В. Віткам, 1988, 1990), для 1 класа (з В. Віткам, 1998), для 3 класа (з М. І. Мішчанчуком, 2001).

Аўтар літаратурна-крытычных артыкулаў па зусчай народнай творчасці, драматургіі і дзіцячай літаратуры.

Узнагароджана медалём Ф. Скарыны.

ШКРАБА Рыгор Васільевіч [нар. 17.03.1919, в. Краснадворцы Старобінскага (цяпер Салігорскага) р-на Мінскай вобл. –], літаратуразнавец, крытык і педагог. У 1939 г. пасля заканчэння Старобінскай СШ паступіў на беларускае аддзяленне філалагічнага факультэта БДУ. У час Вялікай Айчыннай вайны жыў у Свядлоўскай вобласці (Расія), працаваў настаўнікам, вучыўся ў педінстытуце. Пасля заканчэння БДУ (1946) – супрацоўнік рэдакцыі “Літаратура і мастацтва”, а ў 1957–1979 гг. – спачатку літаратурны работнік, а потым рэдактар аддзела крытыкі і літаратуразнаўства часопіса “Полымя”.

На працягу многіх гадоў Р. В. Шкраба даследаваў асаблівасці творчай манеры Я. Купалы, Д. Коласа, К. Чорнага, К. Крапівы, І. Мележа, Я. Брыля. Літаратурна-крытычныя артыкулы ўвайшлі ў кнігі: “Сіла слова” (1958), “Характар, стыль, дэталі” (1965), “Літаратура і мова” (1969), “Скарбы” (1973).

Р. В. Шкраба – аўтар падручнікаў “Беларуская савецкая літаратура” для 10 класа (да 1990 г. – 14 выданняў) і “Беларуская савецкая літаратура для 11 класа (да 1989 г. – 12 выданняў). За названыя падручнікі на рэспубліканскім конкурсе яму была прысуджана першая прэмія (1972).

Ён – сааўтар падручніка-хрэстаматыі “Родная літаратура” для 5 класа.

Погляды Р. В. Шкрабы на выкладанне літаратуры раскрыты ў артыкулах “Літаратура ў школе”, “Знаць – значыць любіць”, “Энергія слова”, “Жывое слова” і мёртвыя схемы”, “Яшчэ раз аб выкладанні літаратуры ў школе”.

ШЛЯХІ АНАЛІЗУ МАСТАЦКАГА ТВОРА. Аналіз мастацкага твора займае найважнейшае месца ў методыцы выкладання літаратуры. У практыцы сучаснай школы найбольш моцна замацаваліся чатыры шляхі разбору: *“следам за*

аўтарам", павобразны, кампазіцыйны і праблемна-тэматычны. Выбар шляху вывучэння літаратурнага твора ў школе вызначаецца наступнымі матывамі: мастацкай прыродай твора, сістэмай працы па літаратуры ў пэўным класе, вопытам аналізу раней вывучаных твораў, мэтай, якую ставіць перад сабой настаўнік у канкрэтным выпадку, узроўнем развіцця і літаратурнай падрыхтаванасці вучняў, узростам школьнікаў, характарам іх чытацкага ўспрымання.

Шлях аналізу "*следам за аўтарам*" заключаецца ў ажыццяўленні разбору раздзелаў у такой паслядоўнасці, як яны размешчаны аўтарам. Дзяленне на роўныя па памеры часткі не адбываецца маханічна, бо ўрок павінен быць кампазіцыйна завершаны, гэта значыць, на ўроку разглядаюцца не проста чарговыя раздзелы, а абмяркоўваюцца пэўныя тэмы і праблемы, узнятыя аўтарам у творы.

Разбор "*следам за аўтарам*", як правіла, прымяняецца ў V–VI класах пры вывучэнні эпічных твораў. Пры гэтым не трэба ставіць перад сабой задачу дэтальна прааналізаваць кожную частку, кожны раздзел. Настаўнік павінен выбраць для аналізу на ўроку найбольш важныя моманты ў змесце.

У сваю чаргу зразумелы і блізкі чытачу – школьніку-падлетку – пласт апавядання засланяе пры першым знаёстве мастацкае цэлае, не дазваляе ўбачыць прычынную сувязь падзей. Дзеці надзелены здольнасцю востра ўспрымаць галоўную падзею, але не валодаюць размежаванай мастацкай увагаю. Частковасць успрымання прыводзіць да выпадзення са свядомасці чытача істотных звёнаў сюжэту да непаяўнаты разумення аўтарскай ідэі. Такі фон чытацкага ўспрымання прымушае звярнуцца да аналізу "*следам за аўтарам*", які аднаўляе ў свядомасці вучняў аўтарскую паслядоўнасць падзей, дэтальнае сюжэт твора, дазваляе ўплываць на яго асэнсаванне паступова.

Карысць прымянення аналізу "*следам за аўтарам*" у V–VI класах не азначае выключэння яго з арсеналу сродкаў працы ў старшых класах.

Асноўным патрабаваннем пры выкарыстанні шляху аналізу "*следам за аўтарам*" у старшых класах павінна быць абавязковае папярэдняе прачытанне твора. Папярэдняе чытанне фарміруе ў старшакласнікаў пэўнае ўяўленне пра творчую індывідуальнасць пісьменніка, садзейнічае лепшаму асэнсаванню канкрэтнага твора пры далейшай працы ў класе.

Павобразны аналіз. Вобраз героя – гэта цэнтральная з'ява ў літаратуры, і вывучэнне яго з боку зместу, структуры, вызначэнне вучнямі асаблівасці аналізу розных тыпаў вобразаў – станоўчых і адмоўных, гераічных і сатырычных, умоўных і рэальных – мае велізарнае тэарэтычнае і практычнае значэнне. Іменна праз разуменне літаратурнага героя вучні прывучаюцца бачыць у жыцці і

літаратурнае багацце чалавечых індывідуальнасцей і тыпаў, разумець дыялектыку характараў і адносін паміж людзьмі. У героі твора ўвасоблены тыя маральныя якасці, якія пісьменнік імкнецца ўхваліць ці асудзіць.

Павобразны аналіз найчасцей выкарыстоўваецца ў VII–VIII класах, калі вучні пачынаюць разумець сістэму вобразаў твора.

У літаратурным успрыманні школьнікаў VII–VIII класаў заўважаецца працэс самасцвярджэння асобы, якая складваецца ў гэтым узросце і імкнецца да самаразумеання. Школьнікі-падлеткі цікавяцца цяпер найбольш пытаннямі маральна-этычнага характару: пра дабро і зло, пра адданасць і здраду, прынцыповасць і беспрынцыпнасць і г.д.

Павышаная зацікаўленасць вучняў VII–VIII класаў пытаннямі маральнага аспекту не можа не адбіцца на змесце і методыцы аналізу. Улічваючы этычную скіраванасць школьнікаў у адносінах да літаратуры, настаўнік будзе аналіз так, каб на першым плане былі вобразы герояў твора з іх учынкамі, думкамі, перажываннямі. Гэта зусім не азначае, што аналіз абмяжоўваецца навучальнай лекцыяй або гутаркай на маральна-этычную тэму. У працэсе павобразнага аналізу разглядаюцца і праблемы філасофскага, эстэтычнага і літаратуразнаўчага характару.

Да павобразнага аналізу настаўнікі звяртаюцца і ў старшых класах. Ён дае магчымасць падзяліць герояў на групы якія адлюстроўваюць асноўны канфлікт, і супаставіць герояў не толькі ў рамках аднаго твора. Старшакласнікі павінны ведаць, наколькі арганічна ўліваецца сістэма вобразаў канкрэтнага твора ў творчасць пісьменніка, а таксама як яна спалучаецца з усім літаратурным працэсам пэўнага перыяду.

Кампазіцыйны аналіз вядзе да засваення зместу твора праз аналіз яго кампазіцыйнай структуры. Ён дазваляе вывучаць твор з улікам яго складанага кампазіцыйнага развіцця, а сістэму вобразаў – у яе ўнутраных сувязях, ён пераадоўвае адналінейнасць паслядоўнага каменціравання тэксту. Такі аналіз дазваляе ісці ад асобных элементаў да цэлага і, наадварот, ад успрымання цэлага да ўсведамлення асобных частак і эпизодаў. Кампазіцыйны аналіз узбагачае школьнікаў ведамі ў галіне тэорыі літаратуры, асабліва паэтыкі, дапамагае зразумець ідэйна-вобразны змест твора ў сувязі з яго пабудовай, з мастацкім майстэрствам аўтара.

У IX–XI класах, калі вучні маюць значны літаратурны вопыт і пачынаюць ўжо мысліць катэгорыямі, важна ісці па **праблемна-тэматычным** шляху аналізу. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што ў цэнтр урока ставіцца праблема, тэма, узнятая пісьменнікам. Такі шлях аналізу прадугледжвае абавязковае папярэдняе прачытанне ўсяго твора, бо інакш немагчыма вызначыць скразныя сюжэтныя

лініі, шляхі развіцця канфлікту, працэс узнікнення і вырашэння той ці іншай праблемы. Праблемна-тэматычны шлях аналізу – вышэйшая ступень школьнага вывучэння літаратурнага твора.

У сучаснай школе шырока выкарыстоўваецца і так званы *камбінаваны* шлях аналізу, у ходзе якога разглядаюцца то падзеі твора ў іх сюжэтной паслядоўнасці, то вобразы герояў, то скразныя тэмы ці праблемы.

ШЧЫРАКОЎ Мікалай Несцеравіч [21. 02. 1928, в. Рудня–Целяшэўская Гомельскага р-на, Гомельскай вобл. – 19. 12. 1983]. Кандыдат педагагічных навук (1967). Дацэнт (1969).

У 1951 г. скончыў рускае аддзяленне філалагічнага факультэта Гомельскага педагагічнага універсітэта. З 1951 па 1962 г. працаваў настаўнікам рускай мовы і літаратуры ў школах Гомельшчыны. Скончыў аспірантуру (1965). З 1965 па 1983 г. працаваў асістэнтам, старшым выкладчыкам, дацэнтам кафедры педагогікі Мінскага педагагічнага інстытута імя М. Горкага.

М. Н. Шчыракоў даследаваў праблемы эстэтычнага выхавання вучняў на ўроках літаратуры праз творы выяўленчага мастацтва. Выйшлі яго дапаможнікі для настаўнікаў: “Система работы над произведениями изобразительного искусства на уроках литературы” (1964), “Изобразительное искусство на уроках литературы: VIII – X классы” (1968), “Книжная иллюстрация на уроках русской литературы: IV – VII классы” (1975), “Творы выяўленчага мастацтва на ўроках беларускай літаратуры: IV–VII класы” (1978). Асаблівую каштоўнасць мае апошняя кніга, у якой разглядаюцца творы жывапісу, графікі, скульптуры, даюцца парады, як больш эфектыўна іх выкарыстоўваць пры вывучэнні роднай літаратуры.

ЭКСПЕРЫМЕНТ [лац. *experimentum* – спроба, дослед] – навукова пастаўлены дослед назіранне за з’яваю, якая даследуецца ў дакладна ўлічаных умовах, што дазваляюць сачыць за ходам з’явы і шматразова аднаўляць яго пры паўтарэнні гэтых умоў.

ЭМПЫРЫЯ (грэч. *empeiria* – вопыт) – 1) чалавечы вопыт, успрыманне знешняга свету органамі пачуццяў; 2) назіранне ў натуральных умовах у адрозненне ад *эксперыменту*.

ЭПІЧНЫХ ТВОРАЎ ВЫВУЧЭННЕ. Эпас (грэч. *epos* – слова, мова, апавед) – адзін з трох родаў мастацкай літаратуры (побач з лірыкай і драмай). У сучаснай школе вывучаюцца творы розных відаў эпасу: апавяданні, байкі, аповесці, раманы. Праграмы па беларускай літаратуры ў базавай школе вылучаюць на першае месца творы малой эпічнай формы, у X–XI класах – вялікай, што абумоўлена ўзроставымі асаблівасцямі вучняў.

Адметнасцю эпічнага твора з’яўляецца тое, што ён можа ахапіць жыццё ў яго аб’ектыўнай паўнаце. Гэта асаблівасць уплывае на мэты, шляхі і спосабы

працы над эпічным творам. Пры вывучэнні эпічных твораў незалежна ад класа ўвага вучняў заўсёды павінна быць сканцэнтравана на тых яго кампанентах, якія з'яўляюцца найбольш паказальнымі для эпічнага роду. У школьных умовах гэта: тэма, ідэя, праблематыка; сюжэт і кампазіцыя твора; вобразы герояў; вобраз аўтара, індывідуальнасць пісьменніка, своеасаблівасць яго творчага бачання.

Пры аналізе эпічнага твора вялікае значэнне надаецца адбору эпизодаў, акцэнтаванню ўвагі на галоўным пры разглядзе буйнога твора.

Звычайна пры школьным аналізе ўвага павінна скіроўвацца на той пласт твора, які з'яўляецца цяжкадаступным або незразумелым для вучняў.

Працуючы над эпизодам, неабходна прадугледжваць такія пытанні і заданні, якія б стваралі ўмовы для эмацыянальнага водгуку, дапамагалі перажыванню чытача пры ўспрыманні пэўнага эпизода.

Найбольш тыповыя заданні для аналізу эпизода: падрыхтоўка вучняў да выразнага чытання эпизода (каб яно было свядомым); уласная ацэнка вучнямі выказванняў і перажыванняў герояў; узнаўленне псіхалагічнага стану персанажа; матывацыя слоў і дзеянняў, не растлумачаных аўтарам.

Пры аналізе эпизода важна высветліць уражанне, якое ён зрабіў на вучняў; вызначыць месца эпизода ў сюжэце твора (яго кампазіцыйная роля, значэнне ў характарыстыцы вобразаў герояў); перачытаць і тэкстуальна прааналізаваць эпизод; дапамагчы вучням па-новаму, больш асэнсавана яго ўспрыняць.

Аналіз эпизода можа служыць розным мэтам, адна з іх – наблізіць чытача да асобы героя, дапамагчы ўбачыць яго ў канкрэтнай сітуацыі. Праца над эпизодам мае задачу навучыць школьнікаў разумець вобраз літаратурнага героя.

У працэсе знаёмства з літаратурным героем неабходна клапаціцца аб непасрэдным, канкрэтна-пабудзёвым ўспрыманням вобраза школьнікамі. Вядома, што вучні сярэдніх класаў бачыць у літаратурных героях “жывых” персанажаў, але і яны разумеюць умовнасць. Калі ў сярэдніх класах вучні нібы прымерваюць вобразы да сябе, то ў старшых важна пабуджаць школьнікаў матываваць паводзіны герояў іх маральную пазіцыю. Для таго, каб адказы былі матываванымі, неабходна параўноўваць герояў з іншымі героямі ў аналагічнай сітуацыі. Неабходна таксама вучыць школьнікаў разумець, што літаратурны вобраз – гэта не рэальны чалавек, а асоба, створаная пісьменнікам. Гэта дасць магчымасць вучням за героем бачыць аўтара. Чым сталейшыя вучні, тым глыбей перад імі павінна раскрывацца аўтарская пазіцыя ў адносінах да персанажа. Вычляненне аўтарскай пазіцыі – абавязковая праца пры вывучэнні эпічнага твора.

У эпічным творы вялікае значэнне мае пейзаж. Праз яго вучні пазнаюць не толькі саму прыроду, але і ўзбагачаюцца маральнымі перажываннямі і ўяўленнямі. Звычайна пейзаж дапамагае праявіць характару героя, зразумець яго перажыванні, настрой.

Пры вывучэнні эпічных твораў у сярэдніх класах найчасцей карыстаюцца такімі прыёмамі, як сціслы і падрабязны пераказ, складанне плана да твора ці ўрыўка з яго, розныя прыёмы па развіцці ўяўленняў дзяцей (вуснае маляванне,

падрыхтоўка ілюстрацый), уласная ацэнка паводзін герояў, творчыя працы па творы.

У старшых класах у асноўным вывучаюцца вялікія эпічныя творы. Для іх паспяховага асэнсавання неабходна папярэдняе прачытанне і трывалае веданне тэксту, а таксама аналіз чытацкага ўспрымання гэтага тэксту.

Пры аналізе эпічнага твора вялікай формы настаўнік звяртаецца да аднаго са шляхоў, якія найбольш усталяваліся ў айчыннай методыцы выкладання літаратуры. *Гл.: Шляхі аналізу мастацкага твора.*

ЭСТЭТЫКА (грэч. *aisthetikos* – які адчувае, успрымае, пачуццёвы) – навука аб прыгожым, заканамернасці асваення рэчаіснасці па законах прыгажосці. Яшчэ ў старажытных міфалагічных тэкстах вялася размова аб прыгажосці прыроды. У далейшым побач з традыцыйнымі праблемамі (прыгажосць у прыродзе, мастацтве) у прадмет эстэтыкі ўключаюцца розныя віды дзейнасці чалавека: тэхніка, дызайн, спорт, выхаванне, побыт, творчасць. У сістэму асноўных праблем эстэтыкі як навукі ўваходзяць таксама эстэтычныя пачуцці, прынцыпы, погляды. Эстэтыка мае ўласны паняццёва-тэрміналагічны апарат з такімі катэгорыямі, як прыгажосць, прыгожае і агіднае, узвышанае і нізкае, трагічнае і камічнае, гармонія, эстэтычны суб’ект аб’ект, эстэтычны густ, стыль, асяроддзе, адносіны.

ЭТАПЫ (фр. *étape*) **ВЫВУЧЭННЯ ЛІТАРАТУРНАГА ТВОРА.** У аснове школьнага курса ляжыць перш за ўсё зывучэнне твора мастацкай літаратуры. Гэты працэс складаецца з 5 этапаў: уступныя заняткі, чытанне, вывучэнне настаўнікам першаснага ўспрымання твора вучнямі, аналіз, заключныя заняткі.

ЭТАПЫ ЛІТАРАТУРНАЙ АДУКАЦЫІ. *Гл.: Канцэпцыя літаратурнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь.*

ЭТЫКА (лац. *ethica*, ад грэч. *ethikos* – звязаны са звычаямі) – вучэнне аб маралі. У структуру сучасных этычных ведаў уваходзіць: гісторыя этычных вучэнняў, гісторыя маралі, тэорыя маралі, вучэнне аб каштоўнасцях (маральная аксіялогія) і інш.

ЭЎРЫСТЫЧНЫ МЕТАД (гр. *heurisko* – знаходжу) навучання літаратуры накіраваны на паглыбленне першапачатковага ўспрымання твора, на яго аналіз, на выяўленне, асэнсаванне і вырашэнне праблем маральнага, сацыяльнага і мастацкага характару.

Найбольш пашыранай формай эўрыстычнага метада з’яўляецца эўрыстычная гутарка, якая складаецца з сістэмы ўзаемазвязаных пытанняў, кожнае з якіх набліжае вучняў да вырашэння пастаўленай праблемы. Пытанні да эўрыстычнай гутаркі патрабуюць не толькі ўзнаўлення ведаў, але і пэўнага пошуку, даследавання. У час эўрыстычнай гутаркі настаўнік кіруе пазнаваўчай дзейнасцю вучняў, ставіць пытанні, стварае праблемныя сітуацыі.

Пасля набывання вучнямі неабходных уменняў гутарка можа быць заменена самастойнай працай вучняў па пытаннях і заданнях настаўніка.

Віды дзейнасці вучняў пры эўрыстычным метадазе: праца над тэкстам мастацкага твора (аналіз эпізода або ўсяго твора, пераказ як прыём аналізу, падбор цытат, складанне плана як прыём аналізу, аналіз вобраза літаратурнага героя, параўнальная характарыстыка герояў); складанне плана адказу, даклада, сачынення; канспектыўны выклад вынікаў аналізу твора, параўнальнага аналізу твораў розных аўтараў; выступленне на дыспуце; напісанне сачыненняў як вынік працы над мастацкім творам.

Эўрыстычны метада з'яўляецца найважнейшым сродкам фарміравання даследчых навыкаў вучняў.

ЮНАЦКІ ЎЗРОСТ. Перыяд ранняга юнацтва (16–18 гадоў) прыпадае на час навучання ў старшых X–XI класах.

У гады юнацтва адбываецца пераход ад падлеткавага ўзросту да самастойнага дарослага жыцця. Адметнай рысай гэтага ўзросту з'яўляецца юнацкі максіmalізм (катэгарычнасць, празмерная палярнасць у сітуацыях выбару або ацэнкі), што, безумоўна, адбываецца і на ўспрыманні твораў мастацкай літаратуры. Кола літаратурных інтарэсаў старшакласнікаў вельмі шырокае, аднак перавагу яны аддаюць творам пра маладых сучаснікаў і ўзростаадносінны паміж імі.

ЯФІМАВА Маргарыта Барысаўна [нар. 25.12.1927, г. Оршы Віцебскай вобл.], літаратуразнавец, крытык, педагог. Кандыдат філалагічных навук (1956). Дацэнт (1968).

Да Вялікай Айчыннай вайны вучылася ў сярэдняй школе № 2 г. Орша, пасля ў Завятлужскай сярэдняй школе Пыплугскага р-на Горкаўскай вобл., у сярэдняй школе № 3 г. Бежацка Калінскай вобл. Агэстат аб сярэдняй адукацыі атрымала ў сярэдняй школе № 3 г. Брэста (1946). Скончыла філалагічны факультэт БДУ (1951), аспірантуру (1955). Працавала выкладчыкам кафедры беларускай літаратуры Магілёўскага педінстытута (1955). З 1966 г. дацэнт кафедры беларускай літаратуры БДУ. Даследуе пытанні гісторыі беларускай літаратуры, спецыфіку дзіцячай літаратуры, праблемы эстэтычнага выхавання, методыкі выкладання літаратуры ў школе, майстэрства мастацкага чытання.

М. Б. Яфімава – аўтар дапаможнікаў па дзіцячай літаратуры “Цэлы свет — дзецям” (1983), “Беларуская дзіцячая літаратура” (1965) і па методыцы арганізацыі пазакласнай працы па беларускай літаратуры ў школе “Літаратурныя вечары ў школе” (1977), “Гучыць жывое слова: Гурток выразнага чытання” (1983).

ЛІТАРАТУРА

- Беларуская мова: Энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; Пад рэд. А. Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мн.: БелЭН, 1994.
- Булыка А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. – Мн.: БелЭН, 1999.
- Выбор методов обучения в средней школе / Под ред. Ю. К. Бабанского. – М.: Педагогика, 1981.
- Дидактика средней школы / Под ред. М. Н. Скаткина. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1982.
- Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Краткий психологический словарь: Личность, самообразование, профессия. – Мн.: «Хэлтон», 1998.
- Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. – М.: «Академия», 2001.
- Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. 2-е изд. испр. и доп. – М.: Наука, 1975.
- Конюхов Н. И. Словарь-справочник практического психолога. – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1996.
- Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – М.: Просвещение, 1981.
- Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций. – М.: Прометей, 1996.
- Лугоўскі А. І. Методыка выкладання беларускай літаратуры: Вучэб. дапам. – 2-е выд. перапрац. – Мн.: БДПУ імя М. Танка, 2005.
- Махмутов М. Ю. Современный урок. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Педагогика, 1985.
- Методы педагогических исследований / Под ред. А. И. Пискунова, Г. В. Воробьева. – М.: Педагогика, 1979.
- Методыка беларускай літаратуры. Анатаваны бібліяграфічны дапаможнік. 1906 – 1907 г.г. /Склад. Зяневіч І. Ц. – Мн.: Выш. шк. 1977.
- Педагогика: пед. теории, системы, технологии / Под ред. С. А. Смирнова. – М.: «Академия», 2000.
- Педагогическая энциклопедия: В 4 т. / Под ред. И. А. Каирова. – М.: Советская энциклопедия, 1964 – 1968.
- Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад; Редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003.
- Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: в 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999.

Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1966.

Рагойша В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах: Дапам. – Мн.: Беларуская энцыклапедыя, 2001.

Рагойша В.П. Паэтычны слоўнік. 2-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мн.: Выш. шк., 1987.

Российская педагогическая энциклопедия: В 2 т. /Гл. ред. В. В. Давыдов. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993–1999.

Современный словарь по педагогике / Сост. Рапацевич Е.С. – Мн.: Современное слово, 2001.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мн.: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1977 – 1984.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ